

KÍSÉRLET A NAGYIDAI CIGÁNYOK (ÚJRA)ÉRTELMEZÉSÉRE

„...vannak tükrök, melyek oly ferdén vannak köszörülve, hogy még Apolló is csak mint torzkép fog bennök tükröződni és melyek ezért bennünket nevetésre készítetnek. Amde ekkor csak a torzmáson nevetünk, nem pedig az istenen.”¹

Bevezető

Az irodalmi szövegek kanonizációjának folyamata nem merül ki a szövegek kiválasztásában és az így létrehívott korpusz továbbörökítésében. A kánon az immár „szentként” tisztelt művekkel együtt azok lehetséges olvasatait is előírja, amelyek legalább akkora tiszteletben részesülnek (ha nem nagyobbban), mint a szövegek maguk. Ily módon az ortodoxia és az eretnesség között kijelölt határvonal a még lehetséges és a már letiltott jelentésképző beszédmódokat választja el egymástól a felépített/felépítendő diskurzuson² belül. A jelentésképzés célja olyan evidenciaháló kialakítása, amely az adott kulturális, politikai, társadalmi trenden belül a rend illúziójával kecsegtet. A jelentésképzés a *rendteremtés művésze* abban az értelemben, hogy minden az adott rendszer kozmoszát megsérteni látszó, abba idegen testként hatoló újdonságot, másságot igyekszik *helyre tenni*, önmagához idomítani. Bár az egyes művek létrejötte szabályoktól, normáktól előírt, a szubverzió lehetősége (és veszélye) a nyelv birtokolhatatlanságából következően mégis fennáll. Az egyes nagy kánonok ideológiailag meghatározott és meghatározó tényezők (lásd a nemzeti kánon és nacionalizmus összefüggéseit stb.), feladatuk hogy a különálló individuumokból szubjektumok közösségét hozzák létre. Belsey a szubjektumot a társadalomban élő individuumként írja le, aki az ideológia nyújtotta indentitáson keresztül határozza meg magát.³ A kánon- és kultúraképzés így identifikációs folyamat,⁴ amelynek végső célja a névadás evidenciája, azaz egy szilárd, jól körülírható jelentésháló, amelyre csupán kívülről tehető fel kérdés. Az identitás – legyen az közösségi vagy egyéni – metafizikus biztosítékokat igényel önnön létének alátámasztására (lásd az eredetmítoszok valamely alapító isten, vagy félisteni hősre való hivatkozását). Ez a metafizikus legitimáció megszenteli az adott közösséget, öröktől fogva meglévőnek és örökké tartónak tételezi; az identifikációs folyamat maga érinthetetlen tabuvá válik: a rákérdezés értelmét veszti. A mindenkori kritika mint az identifikációs folyamat alapvető szereplője olyan jelentések létrehozásán fáradozik, amelyek megkérdőjelezhetetlen evidenciaként állnak az identitás szolgálatára mint erős építőkövek. Evidenciáról csak annyiban beszélhetünk, amennyiben nem vonható kétségbe igazságértéke, tehát valamiféle ellenőrizhetetlen, metafizikus abszolútum tétélezhető a legitimitása mögött. Következésképpen az időbeliséget, történetiséget,

¹ Heine gondolatát idézi DITTRICH Vilmos, *A nagy-idei cigányok c. művében*. Bp., 1898. 98.

² A „diskurzus” fogalmát Michel Foucault-i értelemben használom. Vö.: Michel FOUCAULT, *L'ordre du discours*. Éditions Gallimard, 1971. Magyarul: Michel FOUCAULT, *A diskurzus rendje*. Ford. TÖRÖK Gábor. Holmi, 1991/7. 868–889.

³ Catherine BELSEY, *A szubjektum megszólítása*. Ford. PETE Klára. Helikon, 1995/1–2. 16.

⁴ A kánonról vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A bizony(talan)ság ábrándja: kánonképződés a posztmodern korban*. In *Literatura*, 1992/2. 119–132., illetve ZSÉLYI Ferenc: *Az olvasás (mint) a kánon kritikája*. Pompeji, 1992/4. 44–57.

amely mindig az esetlegességgel hozható összefüggésbe, ki kell zárni a jelentésképzés legitimációs folyamatából, hogy a maga valóságossága rákérdézhetetlen legyen. Foucault is úgy látja, hogy a diskurzus igyekszik „megszabadulni” saját valóságosságától, vagyis megpróbálja úgy feltüntetni önmagát, „mintha csupán segédeszköz volna a gondolkodás számára a beszédhez.”⁵ Ezzel azt szeretné elérni, hogy történetiségéből (időbeliségéből) szükségszerűen fakadó egyszerűségét és esetlegességét „elfelejt(et)ve” önmagát mint az igazság alázatos, szerény szolgáját és kimondóját ünnepelhesse. Foucault három tételt állapít meg, amelyek a fenti cél megvalósítására szolgálnak: 1. a megalapozó alany tétele („*le thème du sujet fondateur*”),⁶ amely a diskurzus kijelentéseit egy olyan személyben látja legitimálhatónak, aki az intuíció segítségével megragadja a lényegét, és aki olyan jelentéshorizontot vázol, amelyet „a történelemnek már csak explicit alakra kell hoznia”.⁷ (Az irodalmi mű kapcsán ez az alany természetesen maga a szerző.) 2. az eredendő tapasztalás tétele (*le thème de l'expérience originnaire*),⁸ amely annyit tesz, hogy „A dolgok már önmagukban is mormolnak bizonyos értelmet, nyelvhasználatunknak csupán meg kell fejtenie...”⁹ Vagyis a diskurzus által csupán csak kimondott jelentés eredendően talált tárgyként funkcionál, amelyet csak meg kell tisztítani. 3. az egyetemes közvetítés tétele („*le thème de l'universelle médiation*”) szerint maguk a dolgok teremtenek diskurzust önmagukból, így az éppen megalkotott jelentésháló „nem egyéb, mint egy éppen születő igazság tükröződése önmaga szemében...”¹⁰ Az egyes diskurzusokat megalapozó vélekedések ily módon egyszerűségükről, identitásukról való (látszat) lemondással olyan legitimációhoz jutnak, amely megkérdőjelezhetetlenné teszi igazságértéküket, mindenkori érvényességüket. Az így érínthetetlenné váló (ki)jelentések mindenkori evidenciaként öröklődnek tovább a kulturális trend inerciarendszerében. Az egyes művek kapcsán uralomra jutó jelentések kommentárok formájában a szövegek helyettesítőivé válnak, amelyek végső soron a művek olvasását teszik fölöslegessé (és bizonyos fokon lehetetlenné). Az olvasatlanság azonban nem negatívum a kulturális identifikáció szemszögéből, hiszen ennek folytonosságát és egzsztálását az azonosság, az azonosságot pedig az ismétlés biztosíthatja, amelyet az olvasás és annak nyomán az esetleges más olvasatok létrejötte fenyegetheti.

⁵ FOUCAULT, *A diskurzus rendje*, 880. „...il semble qu'elle ait veillé à ce que discourir apparaisse seulement comme un certain apport entre penser et parler...” FOUCAULT, *L'ordre du discours*, 48.

⁶ „Le sujet fondateur, en effet, est chargé d'animer directement de ses visées les formes vides de la langue; c'est lui, traversant l'épaisseur ou l'inertie des choses vides, ressaisit, dans l'intuition, le sens qui s'y trouve déposé; c'est lui également qui, par-delà le temps, fonde des horizons de significations que l'histoire n'aura plus ensuit qu'à expliciter, et où les propositions, les sciences, les ensembles déductifs trouveront en fin de compte leur fondement.” FOUCAULT, *L'ordre du discours*, 49.

⁷ FOUCAULT, *A diskurzus rendje*, 880.

⁸ „Il suppose qu'au ras de l'expérience, avant même qu'elle ait pu se ressaisir dans la forme d'un cogito, des significations préalables, déjà dites en quelque sorte, parcouraient le monde, le disposaient tout autour de nous et l'ouvraient d'entrée de jeu à une sorte de primitive reconnaissance.” FOUCAULT, *L'ordre du discours*, 49.

⁹ FOUCAULT, *A diskurzus rendje*, 880. „Les choses murmurent déjà un sens que notre langage n'a plus qu'à faire lever...” FOUCAULT, *L'ordre du discours*, 50.

¹⁰ FOUCAULT, *A diskurzus rendje*, 880. „Le discours n'est guère plus que le miroitement d'une vérité en train de naître à ses propres yeux...” FOUCAULT, *L'ordre du discours*, 51.

A diskurzus újratermelése¹¹ az oktatás segítségével zajlik, az oktatás az adott trendben követendő szabályrendszernek és a beszélhető nyelv elsajátításának folyamata, amely éppen ezért mindig az uralkodó igazságok legpontosabb tükörképe. Az oktatás az adott közösség identitásának folytonosságát biztosítja, feladatát az uralkodó jelentésrendszerek ismétlésével és ismételtetésével látja el. Mindig problémamentes, letisztult véleményeket közvetít; mindig kijelentésekkel, sohasem kérdésekkel dolgozik.

1. „Elolvasták-e, vagy föl sem szelék?” (Az „eredendő tapasztalás” tétele)

A kánon által kialakított jelentésrendszer (a lehetséges vélekedések rendszere) tehát az oktatás segítségével örökíthető tovább, azaz a diskurzus az oktatás mechanizmusában termelhető újra. Az oktatás természetesen nem a vitákat, bizonytalanságokat és kétségeket, hanem a „kész”, befejezett „tények” evidenciáját közvetíti. Ezzel a készen kapott információhálóval már eleve egy magától értetődő, önnön igazságának súlyától gravitáló (mindig egy irányba mozgó) struktúrát foghat (föl) a boldog utókor. Az így kapott igazságrendszer feleslegessé tesz bármiféle kérdést, sőt magának az olvasásnak az értelmét is megkérdőjelezi, hiszen ami „kiolvasható” a műből, az már „ki van olvasva”, a kései „olvasónak” csupán az újramondás édes terhe maradt feladatául.

A *nagyidai cigányok* körül kialakult diskurzusról igen pontos képet kaphatunk a manapság használatos középiskolai tankönyvek vonatkozó fejezeteinek segítségével. Arról az uralkodó jelentésrendszerrel alkothatunk magunknak fogalmat, amely a szöveg olvasásának mindenkori irányát előírja, illetve amely a szöveg helyettesítését hivatott betölteni.

„A forradalom ironikus értékelését *A nagyidai cigányokból* (1851) ismerhetjük meg. Ez a mű arra enged következtetni, hogy Arany a magyar liberális nemesség álláspontjával rokonszenvezett: nem a forradalmi átalakulásban, hanem a lassú, szerves fejlődésben hitt. Ezért ítélte el a forradalmat, s ezért tartotta álmodozónak még Kossuthot is.”¹²

A fenti tankönyvrészlet intenciója szerint az Arany-életműnek *szüükszerűen* tartalmaznia kell a forradalom értékelését. Az Arany-műveket végső soron a korra vonatkoztatható dokumentumokként kezeli, amelyek a szerző egyéniségén átszűrve adnak képet a nemzeti sorsfordulóról, tragédiáról. A szövegek minden esetben arra a korra vonatkoznak, amelyben születtek, jelentésük pedig a szerzőjük viszonyulása az adott eseményekhez. Ennek a szemléletnek a forrása kettős: egyrészt abban a Gyulai–Riedl–Voinovich–Horváth által konstruált Arany-képben kell keresnünk, amelyről az 1931-ben kirobbant, Arany írói bátorságáról folyó vitában Móricz így ír nem kevés iróniával, Kosztolányi Dezső válaszára reagálva: „Kosztolányi Dezső szép és lelkes tanulmánya azt bizonyítja, hogy Arany János mélyen és erőteljesen él a lelkekben. De azt is, hogy Gyulai Pál

¹¹ „A jelenkori kapitalizmus központi Ideológiai Állami Szerve az oktatási rendszer, amely a gyerekeket arra neveli, hogy a társadalom értékeivel összhangban cselekedjenek. A megfelelő viselkedés mellett a történelem, a társadalomtudományok és természetesen az irodalom uralkodó variánsait ülteti beléjük.” BELSEY, i. m. 16.

¹² SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, BOJTÁR Endre, HORVÁTH Iván, SZÖRÉNYI László, ZEMPLÉNYI Ferenc, *Irodalom a gimnázium II. osztálya számára*. Bp., Tankönyvkiadó. II. kiadás [é. n.] 337.

esztétikai és életrajzi beállítására csaknem oly általánosan hat ma is, mint öt évtized előtt. [...] Az iskola monoton s hivatalos dicshimnuszra valóssággal Pantheonná, tehát gyászházzá változtatta Arany poézisét. Ennek a merev épületnek ki kell nyitni az ajtajait és engedni, hogy e napfényes költészet újra a nap fénye alá kerüljön.”¹³ Másrészt viszont a forrás abban a szemléletben lelehető fel, amelyről éppen maga a Móricz által kirobbant vita árulkodik. Tudniillik Móricz azzal vádolja Aranyt, hogy „Nem mert nagyot cselekedni, csak ügyes dolgot csinált”,¹⁴ azaz hiányolja költészetéből a harcos politikusságot, a radikális társadalomkritikát: „...sohasem lépi át azt a határt, amelyet az egyház, a politikai és a törvény engedélyez.”¹⁵ Móricz, nyilvánvalóan Petőfin nevelkedett forradalmiságával szemben Kosztolányi inkább az esztétikumra koncentráló „érveket” – amennyiben a kultusz magasztaló hangnemét érveként kezelhetjük – hoz fel¹⁶ Arany védelmében, ám az maga is tünetértékű, hogy *szükségesnek* látja a védelmét, a fölmentését.¹⁷ Móricz támadásának háttérében az irodalom társadalmi szerepvállalásának evidenciája áll, azaz az író mindig egy közösség nevében szól, művei csak a közösséggel kapcsolatban értelmezhetők. Az a szerző, aki ennek a váteszhagyománynak (sőt normának: lásd Petőfi *A XIX. század költői* című szövegét!) nem tesz maradéktalanul eleget, bizony kérdőre vonható a közösség nevében.

Ugyanakkor Móricz az ellen a kultusz ellen is szól, amely nemzedéki, irodalompolitikai aspektusokon túl közvetlen irodalmi, elméleti problémákkal is viselődik. Móricz nagyon pontos Pantheon-hasonlata arról a mechanizmusról beszél, amely egy kialakult, lekerékített és kanonizált jelentésrendszer hatását írja le az egyes szövegekre. A monopolhelyzetben lévő jelentések „gyászházzá” változtatják az életművet, hiszen nem engedélyezik a szövegek olvasással történő felelősségét, az értelmezésnek mint kommentárok maguk lépnek a művek helyébe. Keresztury Dezső *A nagyidai cigányok* olvasatlanságát (sőt olvashatlanságát!) annak tudja be, hogy a mű magyarázat nélkül nem érthető, s így nem is élvezhető: „Az idő mállasztó erejét ez a mű állta meg talán a legkevésbé: ma alig értheti, élvezheti más az irodalom ínyenceinél és szakembereinél. Ezek annál jobban értékelik is, mentől több magyarázatot igényel. Ez is olyan alkotás, amelynek jelképteremtő ereje nagyobb a művészinél: ezt pedig magyarázni kell.”¹⁸ A szövegek dokumentumokká, tárgyi bizonyítékokká lesznek, amelyeknek az a szerepük, hogy alátámaszák a kánon konstruálta képet. A hangsúly nyilvánvalóan nem az egyes szövegekre, hanem a szerző felmagasztosult személyére kerül. A szerző (egészen pontosan az író) alakjának középpontba kerülése XIX. századi jelenség, funkciója a szövegek hitelesítésén¹⁹ túl a mindenkori transzcendencia és az emberiség közötti közvetítés papi, prófétai, sőt messianisztikus feladatának ellátása.²⁰

¹³ MÓRICZ Zsigmond, *Sub Rosa*. Nyugat, 1932. 131.

¹⁴ MÓRICZ Zsigmond, *Arany János írói bátorsága*. (Nyugat, 1931.) In *Uő., Tanulmányok*. I. Bp., 1978. 722.

¹⁵ MÓRICZ, *i. m.* 723.

¹⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Író és bátorság (Válasz Móricz Zsigmondnak)*. Nyugat, 1932/3. 121–131.

¹⁷ „Ne várjuk meg, míg a túlvilági törvényszék megmenti őt a pokoltól, nehéz nyolc kötetének súlya alól. Az elveszett alkotmány miatt. Nehéz nyolc kötetének nemes arany-súlyáért, a Buda haláláért, a Nagyidai cigányokért, A Bolond Istókért, a léleklátó balladákért, számtalan lírai remekért, minden betűjéért, melyet valaha lerótt, mentse fel őt azonnal a földi törvényszék. Mi mentjük fel őt.” KOSZTOLÁNYI, *i. m.* 131.

¹⁸ KERESZTURY Dezső, *Mindvégig*. Bp., 1990. 224.

¹⁹ Vö.: Michel FOUCAULT, *Mi a szerző? Világosság*, 1981. (Melléklet)

²⁰ A kultikus nyelvhasználatról, illetve az irodalmi kultuszról magáról l.: ItK 1992. 3. sz., illetve DAVIDHÁZI Péter, *„Isten másodszüllötte”*. *A magyarországi Shakespeare-kultuszról*. Bp., 1989.

A XIX. századi magyar irodalom egyik legalapvetőbb transzcendencia-élménye a Nemzet felvirágoztatásához, életéhez, illetve bukásához köthető. A kor irodalmi megszólalásainak legitimitása értelemszerűen az Isten helyébe lépő Nemzethez fűződő viszonyából származik,²¹ a mű végső referenciáját benne találhatja meg. A korabeli (illetve ennek nyomán a retrospektív) irodalomkritika, illetve -történet a Nemzet irodalmának teleologikus fejlődését követi nyomon, és célhoz érését (önmagára ismerését) nem kevés örömmel üdvözli Petőfiben, kiteljesedését pedig Aranyban.²² „Mintha a névtelen, a költő nép magasodnék benne egyénné” – írja Horváth²³ Aranyról,²⁴ amellyel tulajdonképpen Gyulai és Riedl Arany-képét követve²⁵ ismétli meg Arany Nemzet papjává történő felkenését. Gyulai Pál Aranyt emlékbeszédében nevezte először „nemzeti típusnak”, akiben „megtestesült mindaz, ami fajunk szellemét és természetét állandóan jellemzi. Leginkább arra törekszik, hogy nemzeti egyéniségünket minél hűbben kiemelje, fölmutassa.”²⁶ Gyulai utat nyitott a nemzetkarakterológiai alapon szerveződő Arany-kép konstruálása felé, amelyet nem sokkal később Riedl Frigyes végez el nemzedékek sorának tankönyvként²⁷ szolgáló művében. E szerint Arany egyénisége a magyar faj jellegzetességeinek szintézise,²⁸ azaz nyugodt, kontemplatív, búsongásra hajlamos, érzékeny, sírva vígadó stb.²⁹ Arany János végső soron a megtestesült nép, művei imádságok a Nemzethez mindannyiunk nevében. Arany műveinek értelmezése a fent vázoltak fényében nem okozhat problémát az olvasónak, hiszen tulajdonképpen önmaga gondolatait olvashatja viszont. „Valami nagy összeegyeztetés ez, melyben harmóniába olvad a műköltő alkalmi ihlete a népköltészetével, tudatos számító művészete a naiv poétika igénytelenségével, a költő tetszése a közönség vonzalmával, a tárgy kívánalmi a közönség ízlésével. E teljes, nagy harmónia a hangulat zavartalanságát jelenti és sugározza; s e hangulat az, melynek közösségében műveltebb és naiv olvasó egyaránt otthon érzi magát, s mely költőnek, közvetítő tárgynak és közönségnek egyaránt sajátja.”³⁰

²¹ Isten és Nemzet fogalmainak konvertálhatóságáról Arany kapcsán SZÖRÉNYI László beszél *A humoros elégia* c. tanulmányában. In *„Az el nem ért bizonyosság”. (Elemzések Arany lírájának első szakaszából.)* Szerk. NÉMETH G. Béla. Bp., 1972. „Liberális szellemű neveltetése erős Krisztus-élménnyel nem ajándékozta meg. Döntő messianisztikus élménye a Hazához fűzte. Az emberi lét célját a nemzet felvirágoztatásában látta: ezt a hitét viszont a nemzethalál réme állandó megsemmisüléssel fenyegette. Innen származik állandó vallásos pesszimizmusa. Az ószövetségi gondolkodó magatartását öltötte magára, a jöbi elkéseredettséget. A vallás épült be tehát nacionalizmusába és nem fordítva.” 228.

²² Vö.: Horváth János „nemzeti klasszicizmus” fogalmával. HORVÁTH János, *A nemzeti klasszicizmusnak irodalmi ízlése*. In *Uő., Tanulmányok*. Bp., 1956. 406.

²³ „Nemcsak egy fejlődési folyamat célhoz jutásaként, hanem egyenesen irodalmunk legmagasabb művészi kiteljesedéseként értelmezte [ti. Horváth János] Arany életművét.” SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Arany életművének változó megítéléséről*. ItK 1981. 5–6. sz. 567.

²⁴ HORVÁTH, i. m. 406.

²⁵ „Végső soron mindketten [ti. Riedl és Horváth] visszatekintve értelmeznek, Aranyt csakis elődeihez mérik. Döntő vonatkozásokban azonosítják magukat Gyulai nézeteivel.” SZEGEDY-MASZÁK, i. m. 561.

²⁶ GYULAI Pál, *Arany János. Emlékbeszéd 1883. október 28-án*. In *Uő., Válogatott művek*. Bp., 1956. II. köt. 37–38.

²⁷ NÉMETH G. Béla, *Az irodalomtörténeti pozitivizmus magyar mintaműve. (Riedl Frigyes Arany-monográfiája.)* In *Uő., Létarc és nemzetiség*. Bp., 1976. 166.

²⁸ „Riedl közismerten Arany személyiségét állította a tárgyalás középpontjába, s azt két tényezőből vezette le: a nemzetjellem fogalmából és a lírikussal szembeállított epikus alkatból.” SZEGEDY-MASZÁK, i. m. 562.

²⁹ RIEDL Frigyes, *Arany János*. Bp., 1982. Vö. különösen az *Egyénisége* c. fejezet.

³⁰ HORVÁTH, i. m. 406.

Az irodalmi mű feladata a közvetítés a Nemzet és az egyén, illetve egyén és egyén között. Ennek következtében az író (a korban nem tettek különbséget szerző és az író fogalmai között) személye felértékelődik: „... e közízlés az irodalom fogalmát átalakítja, [...] a művet nem tekinti végcélnek, hanem költő és közönség közt nyílt közvetítőnek tekinti, rajta át a személyre tekint, a személyt szereti [kiemelés – M. R.] kiben a maga képviselőjét látja, elsősorban azért, mert magyar-nak érzi.”³¹ Talán valahová ide vezethető vissza a szerzői szándék keresésének, és mindennek fölé emelésének gyakorlata a magyar irodalomtörténeti hagyományban; illetve innen irodalmunk moralizáló jellege, hiszen a papi funkciót betöltő író morális felelősséggel tartozik az őt hallgató népnek és a szerepét legitimáló Nemzetnek: „... a költő mintegy a nép nevében költ: a nép erkölcsi felfogása, igazságigénye, hite, ízlése szerint.”³²

A fentiekben vázolt horizont azoknak az elvárásoknak, olvasási, értelmezői magatartásnak (sok esetben leszűkítő, kizáró jellegű normativitásként értelmezve)³³ a lehetséges forrását mutatja, amely sohasem explicit módon, de mégis ott munkál *A nagyidai cigányok* körül kialakult diskurzusban. Arany művének értelmezésekor, illetve recepciójának vizsgálatakor szükségszerűen szembesülni kell: 1. a szöveg nemzeti-történeti referencialitásának kényszerével (és igényével); 2. a szöveg közvetítőként való funkcionálásával; 3. a szerzői intenció és szándék abszolút primátusával; 4. a szerző etikai felelősségének problematikájával.

*

„A szabadságharc miatti önkínzó fájdalom, mely a kétségbeesés legmélyén csak nevetni tud a sírás helyett, íratta meg vele 1851-ben a négy énekre terjedő »víg-eposzt«, *A nagyidai cigányokat*. [...] Ezt a történetet alkalmazza Arany satirikus felháborodása a forradalom és a szabadságharc hibáinak torzító tükröként való ábrázolására. [...] *A nagyidai cigányok fogadtatása* rendkívül ellenséges volt: azzal vádolták Aranyt, hogy beszenyezte a szabadságharc dicső emlékét. Csóri vajda, a „nagy álmodó” mindenki szemében azonosult Kossuthal, akinek még valóságos hibáit is bearayozta akkor az emlékezés.”³⁴ (Valamennyi kiemelés Mohácsy Károlyé. – M. R.)

A fenti (második) tankönyvi idézet szemléletesen foglalja össze *A nagyidai cigányok* körül kialakult és megszilárdult „tudni érdemes dolgok” gyűjteményét. Mohácsy Károly tehát tudni véli, hogy Arany műve a forradalom hibáinak (az első idézetben magának a forradalmi fejlődésnek) az ironikus torzképe, amely mély-séges fájdalomból fölfakadó nevetésbe bújtatott sírás formájában tört elő; amelyet

³¹ HORVÁTH, i. m. 326.

³² HORVÁTH, i. m. 402.

³³ Németh G. Béla figyelmeztet Horváth szemléletének óhatatlan leszűkítő jellegére, amely csak bizonyos szövegekkel tud dolgozni, míg a többit figyelmen kívül hagyja: „Sőt ha igazán mélyére nézünk a kérdéseknek, látnunk kell, hogy szemléletének ez önként vállalt korlátozottsága, a harmóniás egyeztetés kívánalma – néha rokonul, vezérlő eszményül fogadott alkotóinak életművében is elzár némely területeket előle...” NÉMETH G. Béla, *A 'nemzeti klasszicizmus' mestere, 'nemzeti klasszicizmus' tanítványa. (Horváth János és a XIX. század.)* In *Uő., Küllő és kerék.* Bp., 1981. 231. Barta János bírálatának alapvetése az, hogy Horváth rendszere karakterológiai alapokon nyugszik, nem pedig „tudományosan”. „A végső indíték ebben a koncepcióban nem szaktudományi jellegű: magja egy karakterológiai meghatározó élmény, egy ember és nemzeteszemély, amelyet Arany, Kemény és Gyulai Pál életművén keresztül ismert fel vagy tudatosított...” BARTA János, *Horváth Jánosról. (A Fejlődéstörténet kiadása elé.)* In *Uő., Évfordulók. (Tanulmányok és megemlékezések.)* Bp., 1981. 307–313.

³⁴ Dr. MOHÁCSY Károly, *Irodalom a műszaki szakközépiskola és a szakközépiskola II. osztálya számára.* Bp., Tankönyvkiadó, 1991. 299.

a korabeli olvasók/kritikusok azonnal elértették és elutasították, mert a forradalmat érezték meggyalázva benne, persze ez a vád méltatlan Arannyal szemben.

Ezzel szemben az 1852. május végén, vagy június legelején megjelenő³⁵ *Nagy-Idai cigányok*-kal (sic!) foglalkozó kritikák egyike sem említi, még csak távoli célzatként sem, a forradalmat.³⁶ A Pesti Napló kritikusa ugyan megjegyzi, hogy „Az elbeszélés általában *magasabb nézpontra van emelve* [kiemelés – M. R.] s azon általános igazságon kívül, hogy a tulbizakodottabb csekély elv könnyen megbukik, más eszméket is képvisel.”³⁷ De *expressis verbis* nem mondja ki, hogy mit ért „magasabb nézpontra” alatt, és ez a kritikai fogadtatás értékelésekor perdöntő, hiszen csak a kimondott, artikulált bírálat lehet része a szükségszerűen nyelvi diskurzusnak. Ha azonban elfogadjuk, hogy a „magasabb nézpontra” valóban a forradalomra tett meglehetősen távoli utalás, akkor – a tankönyvi idézet szellemében – igen nehezen magyarázható, hogy a kritikus miért nem vonja felelősségre Aranyt a „kigúnyolt nemzet nevében”, sőt miért dicséri művét: „Mert az irodalmunkban okvetlen tartós beccsel bíró, figyelemre méltó jelenségnek tartjuk e művet, nemcsak azért, mivel Gvadányi Falusi nótárius budai utazása, vagy Csokonai 'Dorottyája' óta alig merült fel valamely nagyobb s értékesebb mű a víg eposz mezején; hanem azért is, mert e költemény már magában, költői alakítása, kivitele s tartalmas volta miatt érdemes arra, hogy felőle méltánylattal megemlékezzünk.”³⁸

Az első kritikus nem érzi profanálva a nemzetet, nem érzi kigúnyolva bukásában, sőt abban a tényben, hogy születhetett egy ilyen mű, a túlélés reményének csíráját véli felfedezni.

„Minden ilyen adományt a remény újabb szálának tekintünk, mely dús bizalommal vonja szívünket nemzetiségünk jövődjé felé. [...] Mert nem mondhatni, hogy nem élne a fa, melynek közép gallyai egészen elszáradtak, lemetszettek, ha van még egy elfödött gyökérszál, mely tápot ad neki, ha van legtetijében egykét ágacska, mely tavaszról-tavasza megújul s új lombokat hajt.”³⁹

A *nagyidai cigányokról* napvilágot látott első kritika hangneme egyáltalában nem támasztja alá az irodalomtörténeti hagyomány által sugallt „tényeket”, azaz éppen dicsérőleg szól a műről, a forradalmat meg legfeljebb csak sejtetheti, ha egyáltalán azt teszi.⁴⁰ A Pesti Napló bírálója nem hogy nem ítéli el Arany művét, hanem éppenséggel azokat az elemeket emeli ki dicsérőleg, amelyeket *A nagyidai cigányok* későbbi fogadtatása éppen negatívan értékel, már ami a „tartalmasságot”, a „kivitel” stb. illeti. A dicséretben odáig megy, hogy a többi (későbbi) recenzió által maradéktalanul elítélt „póriás hangnemet” sem kárhoztatja, hanem egyrészt a vígeposz műfaji és értelmezési hagyományán belül kezeli (lásd fentebb!), másrészt pedig a megcélzott és a népies mozgalom által kiszélesített közönség igényeihez méri:

„Mindenek előtt szükség megjegyeznünk, hogy Arany a népért, az összes magyar közönségért ír, tehát oly egyszerű nyelven s alakban, melyet az egyszerű

³⁵ A kritikai kiadás sem tud pontosabb adatot: Arany egy május 3-ra datált levélben említi, hogy a kiadásra szerződést kötött Müller Gyulával, míg az első kritika június 2-án jelent meg.

³⁶ Ami persze könnyen magyarázható lenne a nem éppen a szólásszabadság megtartásáról emlékeztető politikai érával.

³⁷ Pesti Napló, 1852. június 2. 660.

³⁸ Uo.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Mert miért ne lehetne a „magasabb nézpontra” alatt éppen a mű megjelenésének gesztusértékét érteni, mint ahogy ki is fejtja a szerző.

földműves is rögtön sajátjának ismer, könnyen felfog; élvez sőt megtanul [...] Amit ő, mint epikus ír, az hús és csont és velő, nem duzzadó hab, mely sem éhet sem szomjat nem olt. Követi a nép észjárását, elmésségét, sőt őszinteségét is. Innen az ő morálja és aestheticája előtt sok dolog szép és jó, vagy legalább megállható, mit a civilisatio fényes salonaiban talán nem tartanának annak. [...] Szabad ég alatt élő növényt akar, melynek éltetője az anyaföld, a tiszta ég és a napsugár, mely illatával, gyümölcsével s árnyékával kínálja a mellette elmenő vándort; nem akar üvegházi csenevész virágot, melynek ártalmára van a szabad levegő, s elhervad a legelső szél érintése alatt.⁴¹

A kritika kétségtelen Petőfi-allúziója („Nyírbálatok üvegházak / Satnya sarjádékain”) az 1840-es évek közepi Petőfi ellen folytatott kritikai hadjárat retorikáját, illetve szellemét idézi,⁴² ahol Petőfit irodalmiatlansággal, póriassággal, közönségességgel vádolták. A Pesti Naplóban megjelent kritika dicséret hangja olyan szemléletváltás lehetőségéről tudósít, amely a népiesség fogalmának artistikus és arisztokratikus alkalmazása⁴³ helyett egy tágabb (Horváth János szavaival), Petőfi forradalmi hatásával számoló népiesség-konceptió kanonizálását kísérel meg. Ennek jegyében „megengedi” a kritikus, hogy a költő olyan nem-irodalmi nyelvet használjon, amelyet ugyan „nem fog szó nélkül hagyni az olvasó közönség nagy része: az itt-ott előforduló triviális kifejezések, némely kellemetlen tárgyak emlegetése, bizgatása, melyekről mondja a példabeszéd, hogy ne bizgassuk,⁴⁴ ha „a tárgy és az alkalom, mely azokat szülte – egy cigány csoportról lévén szó, melynek rajzolásában az író igen hű akart maradni a természethez”,⁴⁵ azt szükségessé teszi. Arany maradéktalanul eleget tesz ennek (erősen a klasszicista nyelvi színtezettségre emlékeztető) elvárásnak, és azok a részek, amelyek „a művelt olvasó közönség legnagyobb részére mindig kellemetlen hatást gyakorolnak [...], akadályul szolgálnak a mű gyönyöreinek háborítatlan élvezésében.”⁴⁶ „...ezek a *Nagyidai cigányok*ban mindenütt beburkolva, sőt olykor elmésen elfödve, vagy a kétértelműség köpenye alatt jelennek meg.”⁴⁷

A *nagyidai cigányokkal* foglalkozó legelső kritika tehát jóval nagyobb gondot fordít arra, hogy a műben föllelhető nem egészen szalonképes képek és kifejezések miatt megvédje Aranyt a „salon” még el sem hangzó támadásaival szemben, mint arra, hogy a nemzetgyalázás (a későbbi recepció által sulykolt) vádjával illesse, vagy éppen ez alól a vád alól mentesse.

A Magyar Hirlapban 1852. június 8-án napvilágot látó bírálat már nem ilyen megbocsátó. A névtelen kritikus (akiben sokan Toldy Ferencet vélik fölismerni) már valóban élesen elítéli Arany művét, ám közel sem a nemzeti önérzet megsértése miatt,⁴⁸ hanem a Pesti Naplóban felmentett „trivialitások” alapján: „Hanem amit a költészet hivatásának magasztosb szempontjából el nem hallgathatánk, az

⁴¹ Pesti Napló, 1852. június 2. 660.

⁴² ENDRÓDI Sándor (szerk.), *Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842–1849* (Bp., 1911.) c. kötetében található a „hadjárat” teljes anyaga.

⁴³ Lásd a „felemelés”, „megtisztítás”, „megnemesítés” fogalmak vonatkozásait a népiesség elméleti hagyományában.

⁴⁴ Pesti Napló, 1852. június 2. 660.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Olyannyira nem, hogy mégcsak annyi célzás sincs benne valami magasabb eszmére, mint a Pesti Naplóban; azaz nem hagy lehetőséget a forradalomra való vonatkoztatásnak még a „sorok közötti” olvasás számára sem.

azon néhány pórszerű gondolat és kifejezés, miket Aranytól valóban nem csekély megilletődéssel vettünk...⁴⁹

A „magasztosb irodalom” nevében vonja kérdőre Aranyt, és a Petőfi-kritikából már jól ismert metaforával jellemzi: „...ki szénnel dolgozik, könnyen szenessé válik.”⁵⁰ Vagyis aki leereszkedik a Parnasszus ormairól a mélybe, ahol esetleg találhat valamit, amit magával víve csiszolgathat odafönt (a gyémánt maga is szénvegyület), bizony könnyen akaratán kívül is beszennyezheti magát, azaz a költészethez méltatlan tárgyhoz, nyelvhez nyúlhat. Az előző kritika megengedő, újíto szellemében szemben itt a népiességnel azzal a felfogásával kell szembesülnünk, amelynek elméletét Bajza dolgozta ki, és amelynek lényege, hogy a populáris regiszterből az arisztokratikus regiszterbe⁵¹ kell átemelni (felemelni) a népdalnak azokat az elemeit, amelyek felhasználhatónak talál. Bajza álláspontja klasszicista, amennyiben azt az elvet vallja miszerint: „A természetben a szép sehol sincs együtt, hanem elszórva, s a művész ezen szépet, mellyet a természet elszórt, gyűjti egy szempont alá öszve, s belőle egy egészet képez, mellyet iparkodik úgy alkotni, miként a természet alkotta volna akkor, ha az ő egyetlen egy s főcélja ezen egyes kiválasztott tárgynak szépítése volna.”⁵² Bajza szerint a népdalt író műköltőnek éppen így kell eljárnia, tehát a népköltészetből azt, ami „szép” (vagyis, ami az aktuális irodalmi ízlés számára befogadható) kiemelve, és „népdallá” szintetizálja. „Azt kívánnám a népdalköltő művésztől, hogy ne ő ereszkegyék le a néphez, hanem egy magasabb pontot találjon s oda emelje magához a népet. Vagy hogy világosabban szóljak ne a költő vetkezze le a maga művészségét, hogy a néphez hasonló legyen, hanem ami a nép szájából támadt öltöztesse művészi alakba, nemesítse meg művészi gonddal.”⁵³ (Kiemelés – M. R.)

A Bajza által alkalmazott retorikát használja fel a Magyar Hírlap bírálója, azaz a „kiemelés”, „megnemesítés” hiányával szembesíti az olvasót *A nagyidai cigányok* kapcsán: „A népköltő, képzelete magas országából, leszáll a nép legalsó rétegeihez, fölszedi a gyöngyöt s a kevésbé drága követ egyaránt, s mindkettőt csiszolatlan állítja ráma közé, például s a természet leghívebb képének visszatükrözéséül; de neki nem szabad a göröngyöt, mit ott minden lépten találhat, éktelen ékeivel bedobni a képbe, nehogy a szemlélő pillantását vele első tekintetre fájdalmasan érintse; – a szemetet pedig és kormot, mely munka közben netán reá tapad, szépen tisztítsa le magáról, s ne hányja szintén a kép alakjai közé.”⁵⁴

A bírálóat egy pontosan körülírt, kanonikus szabályrendszer megsértésével vádolja Aranyt, művét pedig nem tekinti az irodalmi rendszer teljes jogú tagjának. Kifogását az olvasóközönség védelmével legitimálja, igyekszik megóvni a művelt olvasót a megbotránkozástól. *A nagyidai cigányok* botránnyosságát közel sem a nemzeti gyász megsértésében látja, hanem a „magas irodalom” kánonjától eltérő, sok tekintetben azt sértő hangnemében véli fölfedezni.

⁴⁹ Magyar Hírlap, 1852. június 8.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ A „populáris” és az „arisztokratikus” regiszter fogalmait HORVÁTH Iván *Balassi Bálint költészete történeti poétikai megközelítésben* c. könyvében kifejtettek alapján használom. Bp., 1982. 224–230., illetve 6 is Pierre Bec fogalomhasználata alapján dolgozik. Vö.: P. BEC, *La lyrique française au moyen-âge (XII–XIII siècles)*. Contribution à une typologie des genres poétiques médiévaux. I. Paris, 1977. 34. oldalán található táblázat.

⁵² Bajza levele Toldy Ferenchez 1828. július 31-én. In *Bajza–Toldy levelezése*. S. a. r. OLVÁNYI Ambrus, Bp., 1969. 439.

⁵³ Bajza id. levele uo.

⁵⁴ Magyar Hírlap 1852. június 8.

A barát Szilágyi Sándor Budapesti Visszhangban napvilágot látott bírálata ugyan dicséri Arany művét, de azt ő sem tartja helyesnek, hogy „néha a népiesből a póriasba ereszkedik”.

„Némelyek megbotránkoznak azon, hogy Arany pár kitételében a népiesből a póriasba ereszkedik le. Igazok van annyiban, hogy ha elmaradnak is e helyek a munka belbecséből mit sem vesz. Azonban azok legtöbbje is korántsem élcznélküli s a situatiókból némileg igazolható; bár a szigorú kritika bonczkése által kárhoztathatók.”⁵⁵ (Kiemelés – M. R.)

Szilágyi különbségtétele a népies és pórias fogalmak között az irodalomkritika olyan látens hagyományán alapul, amely – a népies beemelésére tett első kísérletek óta – igyekszik elkülöníteni a „magas” irodalom számára befogadhatóvá nemesített, vagyis az arisztokratikus nyelvhasználatra épülő „nagyobb hagyomány”⁵⁶ számára sterilizált, kvázi-népi beszédmódot a „kisebb hagyomány” nem iskolai műveltségen nevelkedett, s így „kulturálatlan” (kultúra alatti) nyelvtől.⁵⁷ Szilágyi az Arany által használt pórias hangot abban az esetben alkalmazhatónak tartja, ha a tárgy azt megköveteli, illetve ha szervesen épül be a szövegbe, ám helyenként még így is túlzásnak érzi a mű szabados nyelvhasználatát. A forradalomra mint a szöveg referenciájára mégcsak nem is céloz, a mű – a későbbiekben annyira bizonygatott – keserűsége, pesszimizmusa helyett éppen vidámságot árasztó hangulatát emeli ki: „De azért a nagyidai cigányok [sic!] mint vig [sic!] epos, élvezetes kedves olvasmány, mely pár órára a legkomorabb kedélyt is fölvidítni képes.”⁵⁸ (Kiemelés – M. R.)

Az Aranyt talán legfájdalmasabban érintő bírálat a Toldy által szerkesztett Uj Magyar Múzeumban jelent meg 1852. augusztus 1-jén. A névtelen bíráló (aki „parókás” Toldy Ferenc lehetett maga)⁵⁹ A nagyidai cigányokat méltatlannak tartja szerzője nevéhez, törvénytelen gyermekként nem hajlandó elismerni létének jogosultságát: „E »hősköltemény« nem hősköltemény, nem is fonákja a hőskölteménynek, mint a sok tekintetben jeles »Elveszett alkotmány«; s nem is Arany Jánosé, ti., azon Aranyé, kiben név és érdem oly szép azonosságban egyesült. Szomorú aberrációja egy ritka szépléleknek, nem a tárgynál fogva, mert a költő minden tárgynak kölcsönözhet költői érdeket az eszme által, melynek azt vivőjévé

⁵⁵ Mephisto [Szilágyi Sándor], *Nagyidai cigányok. Hősköltemény négy énekben.* Irtta Arany János. Pesten Müller Gyula sajátja. 16-od r. 120 lap. Ara 1 frt p.p. Budapesti Visszhang az Élet és Literatura köréből. 1852. június 20. 137.

⁵⁶ A „nagyobb hagyomány”, „kisebb hagyomány” fogalmainak megkülönböztetését Peter Burke, *A népi kultúra a kora újkori Európában* (Bp., 1991.) c. könyve alapján használom.

⁵⁷ Jelen dolgozat egy olyan hosszabb tanulmány része, amely megpróbálja végigkövetni a népiesség irodalmivá válásának folyamatában (a XVIII. század végétől az 1850-es évekig) annak a „nemesítő”, „felemelő”, „sterilizáló”, végső soron kirekesztő, hatalmi mechanizmusnak a „melléktermékeként” fel-felbukkanó „pórias”, tehát a művelt, beszélhető nyelv terrénján kívülrekedt/ rekesztett, hangvételek a történetét, amely látens paradigmaként ott kísért irodalmunk arisztokratikus regiszterének kánonja szempontjából a legjelentősebb szerzőknek (Csokonai, Vörösmarty, Petőfi, Arany) némely művében.

⁵⁸ SZILÁGYI, i. m. 137.

⁵⁹ „Hát vajjon [sic!] parókás Toldy Ferenc véleményét olvastad-e már a Muzeumban, rólad és rólam? Ez is nagyon rakja. Te elhomályosítád híreket N. idai cigányokkal s azt csak Toldi második részével ütheted helyre s ezt ő igen fájralja... [...] Dejszen megveszne az egész irodalom, ha ő kigyelmétől tanulnánk nyelvet, esztétikát, költészetet, melegséget...” Lévy József levele Aranyhoz 1852. október 13-án. In *Arany János összes művei.* Szerk. KERESZTURY Dezső. (A továbbiakban AJÖM.) XVI. kötet. *Arany János levelezése (1852–1856).* S. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István. Bp., 1982. 103. Illetve Tompa Mihály levele 1853. január 8-án: „A Magyar Múzeum bírálatát nem olvastam, nem is akarom olvasni. Hát Toldi ur [!] is?” I. köt. 146.

teszi; de a tartalomnál fogva, mely – áldatlan üresség. Elé most mielőbb Toldi második részével, kitisztázására azon ragyogó fénynek, mely őt eddig körülvette, s megnyugtatósára azon irodalombarátnak, ki első rangu [!] költője nevét önmaga által elhomályosítva csak fájdalommal láthatja.”⁶⁰ A névtelen bíráló aberrationnak tartja a művet. A Györkösy-szótár bizonyosága szerint az *aberratio*, (*onis* f.) elsődleges jelentése *eltérés*, amit jelen esetben az irodalom még járható útfjáról való letérrésként értelmezhetünk. Pontosabban attól a (helyes) iránytól való eltávolodás-ként, amelyet a *Toldival* jelölt ki Arany a maga számára. A szabadságharcra való utalást még az összekacsintás szintjén sem találhatunk a kritikában, sőt éppen „tartalmatlansága” miatt vonja felelősségre a mű szerzőjét. A tartalmatlanság éppen annak a referencialitásnak a hiányát jelentheti, amellyel pedig *A nagyidai cigányok* értelmezési hagyománya annyira terheltnek látszik.

Ugyan már nem közvetlenül a megjelenés évében, hanem jó négy évvel később (1856-ban) jelent meg Salamon Ferenc írása, amelyben a szerző megjegyzi: „A mű látszó szeszélyessége alatt is feltűnő komolyabb irányról nem szólnunk...”⁶¹ Azonban ő sem fejt ki a „komolyabb irány” mibenlétét, hanem a mű „túlcsapongásával” foglalkozik, amelyet a „tárgy bohózszerűségével s a hang tréfás voltával” magyaráz és menteget. Végző soron pozitívan értékeli: „...e művel is kis mértékben úgy vagyunk, mint a cigány néppel, melyet gyengéi, rendetlenségei mellett is érdekesnek, mulatságosnak, komikusnak találunk.”⁶² Salamon *A nagyidai cigányokat* a komikum szférájába sorolja, ami azért nagyon érdekes, mert azok az érvek, amelyek a mű allegorikusságát bizonyítják, humoros költeményként értelmezik. Hiszen a tiszta komikum „csupán” a nevetés birodalmába tartozik, míg „a humor alapja a mai modern értelemben egész világnézet s éppen [!] a komikum játssza [!] az alárendelt szerepet.”⁶³ Salamon nem a mű (későbbiekben annyit hangoztatott) komolyságára koncentrálna, vagyis korántsem evidencia számára az eféle olvasásmód, hanem a komikus oldalát dicséri.

A mű allegorikus értelmezései tehát igyekeznek az eposzt a humor szférájába utalni, ily módon látva biztosíthatónak a mű maradéktalan be- és elfogadását. Az alkata, a viszonyok Aranyt arra determinálják, hogy humoros költő legyen, a szó jelentésének korabeli elméleti alapozottságával. Ahogyan ezt Gyöngyösy László szépen megfogalmazza: „Aranyt nemcsak a természeti adománya, hanem életviszonyai is humoristává avatják. Már gyermekkorától komoly, szemlélődő, de élénk érzéke és gyors eszejárása van a fonákságok észrevevéséhez. Maga is sok csalódáson megy keresztül, ifjúsága drága eszményeit porba látja, különben is csekély tettereje hamar elhübbad, csak szemlélődje a hiúság vásárának, a melybe ezután teljesen sohasem veti magát, de agya megtelik reflexiókkal, szíve érzéssel és keserűséggel.”⁶⁴ Arany *Széptani jegyzeteiben* a következőképpen definiálja a humort: „Nevetséges álarcában rejtezett sírás. [...] A humoros író mély fájdalmat érez a világ romlásán, de nem lévén reménye javítani, kétségbeesetten kacag önmaga és a világ felett.”⁶⁵ Nem lehet nem észrevenni az azonosságot Arany *Emlékhangjainak* „perdöntő” tételei (vö.: a *Bolond Istók* második énekének 7. és 8.

⁶⁰ Uj Magyar Múzeum, 1852. augusztus 1. 682.

⁶¹ SALAMON FERENC, *Arany János kisebb költeményei*. In *Uő., Irodalmi tanulmányok*. Bp., 1889. 71.

⁶² SALAMON, *i. m.* 71.

⁶³ HANTZ JENŐ, *A humor és Arany János humora*. In *Figyelő*, 1888. 24–25. köt. 244.

⁶⁴ GYÖNGYÖSY, *i. m.* 193.

⁶⁵ ARANY JÁNOS, *Széptani jegyzetek*. In *AJÖM*, X. *Prózai művek* 1. *Eredeti szépprózai művek. Szépprózai fordítások. Kisebb cikkek. Tanulmányok. Iskolai jegyzetek*. S. a. r. KERESZTURY MÁRIA. Bp., 1962. 543.

versszakával) és a fenti definíció között. A fenti elméleti munka tételmondatainak szerepeltetése a vallomásos hang spontaneitása ellenében hat. Az effajta reflexivitás nem a vallomás önfelfedő őszinteségét, hanem az olvasó lehetséges értelmezésének irányítását erősíti. A gyakorlatilag normatív kijelentések szerepeltetése a szöveg koncepcionális funkciójára hívja föl a figyelmet, amely végső soron az első kiadás *átírásának* műveletét hivatott beteljesíteni. Az *átírást* itt abban az értelemben használom, hogy egyik értelmezési tartományból egy másikba íródik át a szöveg: jelen esetben a *komikum szférájából*, a „komolyabb értékeket képviselő” *humor szférájába*.

Arany a komikum fogalmához a tiszta nevetés, a magáért való mulatás attribútumait köti, míg a humorhoz a világ fölött való fájdalom, tehát mindig valamihez való viszonyulás, referencialitás kapcsolódik.⁶⁶ Hantz Jenő a komikumot alárendeli a humornak, hiszen „a humor alapja [...] egész világnézet”, míg a komikum csupán a nevetséges elérését kísérel meg.⁶⁷ Az önmagában vett nevetséges azonban még nem része a szépnek,⁶⁸ a komikumnak éppen az lenne a feladata, hogy „a nevetségest megnemesítse, hogy annak esztétikai karaktert kölcsönözzön.”⁶⁹ Kölcsey klasszicizmuson iskolázott véleménye az,⁷⁰ hogy a komikum úgy viszonyul a nevetségeshez, mint forma a tárgyhoz; elmélete szerint a megnemesítés az „elmésség” segítségével történik,⁷¹ azaz a komikumnak mindenféleképpen tartalmaznia kell reflexív mozzanatot. Ez a reflexivitás a „fizikai behatásként” értelmezett nevetésre reagál, azaz a beszélhetetlen testiséghez kötődő készletések helyettesítéseként funkcionál. A forma és tárgy dichotómiája kettészakít minden jelenséget, amely így sohasem állhat (meg) önmagában, csupán valami rajta kívüli valósággal együtt alkot egészet. Egy kétpólusú rendre alapozódó (test és lélek, ég és föld, szó és tett stb.) kulturális hagyomány nem tud mihez kezdeni az olyan elemekkel, amelyek nem utalnak önmagukon kívülre. A nevetés mint fizikai behatás éppen ilyen referencia nélküli, értelmezhetetlen, tehát értelmetlen jelenség, amely így nem kultúrképes.

A komikum erősen kötődik az önmagáért való nevetéshez, vagy Barta János szép szavával „a nevetés tiszta fluidumához”,⁷² a nevetéshez mint referencia és vonatkozás nélküli jelenséghez. Kölcsey figyelmeztet, hogy a komikusnak vigyáznia kell, hiszen az elmésség nélküli, fizikálisan értelmezett nevetséges közel esik „a *profanum vulgus* mocskosságaihoz és darabosságaihoz”,⁷³ amelyek pedig az íz-

⁶⁶ „Élesen különbözik [ti. a humor] mind a szatírától, mind a komikumtól. Mert a komikum *tisztán csak nevetet*, semmi keserű íz nem vegyülvén a nevetéshez. A szatíra javítani akar, a humor a fájdalomból ered. A komikus író nevet a világ bohóságain, mulatja magát és másokat velök.” ARANY, *i. m. uo.* (Kiemelés – M. R.)

⁶⁷ HANTZ, *i. m.* 244., 359.

⁶⁸ „...a nevetséges maga nem szép, sőt tökéletlen, de felgerjeszti bennünk a szépnek az érzetét”. ARANY, *i. m.* 541.

⁶⁹ KÖLCSEY Ferenc, *A Leányörző. (A komikumról)*. In *Nemzet és sokaság. Kölcsey Ferenc válogatott tanulmányai*. Szerk. KULIN Ferenc. Bp., 1988. 123.

⁷⁰ KÖLCSEY, *i. m.* 123.

⁷¹ „...a komikum és a nevetséges különböznek egymástól. Ezen utóbbi egyedül *fizikai behatással* bizonyító erővel és igazságértékkel munkálkodik reánk, a nevetés ingere által örömmérsésre gerjesztvén bennünket; s mivel ezt úgy viszi véghez, hogy a közvélekedéssel ügyetlen öszveütközésbe jön, vagy jöni látszik: természetesen az elmésség ideáját magában nem foglalja. A komikumnak elengedhetetlen feltételei közé tartozik az elmésség, s annál fogva behatását esztétikaivá csinálja.” KÖLCSEY, *i. m.* 125. (Kiemelés – M. R.)

⁷² BARTA János, *A nagyidai cigányok értelmezéséhez*. In *Uő., A pálya végén*. Bp., 1987. 55.

⁷³ KÖLCSEY, *i. m.* 121.

léstelenség felé ragadhatják őt. „Mert látnivaló, hogy a legfőbb ízlés s a legfőbb ízléstelenség sehol sem állanak egymáshoz közelebb, mint a komikum leggazdagabb forrásai körül. Csak az léphet itt bátorsággal, akinek saját keblében világít a vezérfáklya; az, akinek példákra és regulákra van szüksége, legjobbat teszen, ha magát örökre visszavonja.”⁷⁴

A komikus tehát igen síkos⁷⁵ területen jár, azaz könnyen a kultúra irányító és védelmező keretein kívülre kerülhet, ha nem vigyáz. A *nagyidai cigányokat* ért bírálatok éppen ezzel vádolták meg Aranyt, ti. a szép határain való kívülkerüléssel. Ha tehát komikus eposzként értelmezzük a szöveget, akkor szükségszerűen szembesülnünk kell (mert hiszen velejárója ez a komikus eposznak)⁷⁶ az „ízléstelenségekkel”, amelyekkel – éppen mivel kívül vannak a beszélhetőségen – a kritika nemigen tud mihez kezdeni. Az eposz humorossá nyilvánításával azonban lehetőség nyílik jól körülhatárolt referenciákhoz (nemzeti sorskérdések stb.) kapcsolni a szöveget, és helyet találni számára a nemzeti kultúra rendszerében.

A humor az író oldaláról határozódik meg,⁷⁷ azaz szövegen kívüli műveletként írható le. A szövegen túl vagy innen sohasem magáról a szövegről esik szó, hanem mindig az adott, aktuális viszonyokról. Arany szövegének humorossá és ezzel (is) szalonképessé deklarálása a kultúra homogénként tételezett falán ejtett repedés bevakolását célozta meg.

*

Arany a kritikákra reagálva nem azt nehezményezi, hogy nemzetietlennek, kegyeletsértőnek találták művét (hiszen nem is erről volt szó), hanem az „aljaság” vádját viseli nehezen: „Lisznyai nem aljas a szotyogó szottyalt: én aljas vagyok a lány majorannával. Az őt őszre elegendő kalappiszok nem sérti Toldit: egyéb sérti. Az iskolásnak megadja a kellő respectust: a mestert ledorongolja. A nyakamat teszem pedig rá, hogy nem súlyedtem annyit a »cigányokban«, mint az illető urfi a »Kinizsiben« vagy akármelyik dalában, a tárgyhoz képest. No de hiszen majd eligazodik ez magába!”⁷⁸

Tanítványához, Tisza Domokoshoz írt levelének tanúsága szerint még 1853 elején is fájó túske lehetett számára a „megmosdatás”. „Az első szó nem rosszul van írva, csupán egy kissé piszkos. Na de a második majd tisztább lesz. Mióta engem is *megmosdattak*, sokkal kényesebb vagyok a kifejezésekben.”⁷⁹ A kritikák tanulságát Arany nem a nemzetárulás vádjában, hanem a kifinomultabb, szalonképesebb nyelvhasználat követelményében látja levonhatónak. Ha összevetjük a *Cigányok* első és az 1867-es második kiadását, akkor a nagyobb változások jellege nem a

⁷⁴ KÖLCSÉY, i. m. 133.

⁷⁵ Thaly Kálmánt Gombocz Zoltán úgy buktatta le, hogy rájött arra, hogy a XVIII. sz. elején a „síkság” szót hasmenés jelentésben használták; míg Thaly kurucdalaiban a mai értelemben van jelen. (Szilasi László szíves közlése alapján.)

⁷⁶ „A komikus eposz nemigen szokta kerülni a pajzán célzásokat s hamar átcsap az illem és a rendes ízlés határain. Csokonai Dorottyá-ja és Béka-egér harca, melyeket Arany ismert, vaskos, érzéki tréfákkal akarnak nevetésre ingerelni; a finomkodó Pope Rablott hajfürtjében is mennyi sikamlós élc, szemérmellen ötlet, pedig a puritán Angliában s főúri körben játszik. Igaz, ezek nyersebb korból valók, viszont Aranynál természetesen, sőt kikerülhetetlenül hozza magával a szabadabb hangot a cigányok rajza.” VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza*. II. Bp., 1938. 132.

⁷⁷ SZÖRÉNYI, i. m. 240.

⁷⁸ Arany levele Lévaynak 1852. október 16-án. In *AJÖM*, XVI. köt. 107.

⁷⁹ Arany Tisza Domokosnak 1853. január 15-én. In *AJÖM*, XVI. köt. 149.

helyenként kétségtelenül a forradalomra vagy a forradalmi hangulatot imitáló hangnemre referáló (például Petőfi-)allúziókra „Tartsunk össze, urak! most, urak, vagy soha!"; vagy: „Oh, arany szabadság! nézd el a te néped:"⁸⁰ irányul, hanem a kifogásolt, már végképp szalonképtelennek tetsző passzusokra. A kézirat, illetve az első és a második kiadás szövegváltozatainak összevetése nem csupán a kritikai fogadtatás hatásáról, hanem Arany öncenzúrázásának mechanizmusáról is szemléletes képet ad.⁸¹ Arany változtatásainál még árulkodóbbak azok a „vastagságok", amelyeket a szövegben hagyott. Tudniillik a klasszicista nyelvi szinteztettség eszménye szerint a nyelvhasználat stílusértékét az elbeszél tárgya, illetve az alkalmazott műfaj jellege szabja meg, ha tehát erősebb kifejezések használhatók a szövegben, ez arról vall, hogy komolyan kell venni a „népies vígeposz"⁸² műfaji megjelölést. A népies, komikus vígeposz kevésbé kanonizált műfaji jellege megengedi a sikamlósabb kifejezések, képek használatát.⁸³ Az *elveszett alkotmány* műfaji heterogenitásával⁸⁴ közismerten elégedetlen Arany *A nagyidai cigányok* kapcsán meglehetősen egyértelmű műfaji definíciót ad: „népies víg eposz". (Azt nem tudom megmondani, hogy ez a műfaji meghatározás mennyiben teszi lehetővé a szöveg allegorikus és így humoros olvasatát. Leginkább azt gyanítom, és ezt a recepció maga is alátámasztani látszik, hogy semennyiben, hiszen a mű humorossá nyilvánításához elengedhetetlenül szükséges volt a szerzői értelmezés hozzáfűzése az eposzhoz, amely majd a második kiadás során történik meg.)

*

Arany és Tompa levelezésének *A nagyidai cigányok*ra, illetve kritikai fogadtatására vonatkozó passzusai (annak ellenére, hogy Voinovich szerint Tompa is azok közé tartozott, akik azonnal „elértették" a mű célzatát) egyáltalán nem tartalmazzanak egyetlen aprócska utalást sem a forradalomra. (Persze lehet hivatkozni az

⁸⁰ In AJÖM, III. köt. 222., 225.

⁸¹ I. ének 249–252. sora (az amazonok harcáról) a kéziratban így volt: „Támadnak merészen a gyöngébbik részen, / Egy szorítástól a férfi oldalészen, / Ereje megcsappan, feszes ina tágul, / Fájdalmában ordít, ledobban elájul." Ez kimaradt a második kiadásból, hiszen túlon túl egyértelmű, hogy a férfi mely testrésze a legtámadhatóbb. Vagy: a második kiadásból kimaradt a Toldy által nehezményezett „lány majoránás" jelenet: II. ének. 152–156. sor: „Ősz Labodát, amint ülne egy zugolyban, / (Melly zugot nem illik, hogy tovább rajzoljam), / Levevé ináról s elaltatta ülve. / Hol lány majorána illatoz körüle." jegyzet: „...ubi mollis amarcus illum – Floribus et dulci aspirans complectitur umbra. – VERGILIUS. Kartal Zsuzsa fordításában: „Virágok közt fekszik, majoránna / illata száll, és édesen elringatja az árnyék." (*Aeneis*, I. ének 693–694. sor.) Úgy tűnik, hogy a vergiliusi majoránna illata sem lehetett eléggé erős ahhoz, hogy a kritikusok finnyás szaglását elbódítsa, és elnyomja ama más irányú (feltehetőleg jóval erőteljesebb) „illatot". Már a kéziratban ki van húzva a III. ének 16–20. sora: „Némelyikkel nem kis vesződése vala, / Mikor észrevette, hogy elül a fara [ti. a nadrágnak]; / Másikon a dolmány, a zsinóros nadrág. / Ríva kiabálta, hogy nem neki szabták." Ugyancsak túl „erősnek" találhatta Arany, mert már a kéziratban kihúzta, a következőket a III. ének 352. sorától: „csöri pedig hátba döfte nagy Czibakot; / Bő jelét adá ez, hogy már ma jóllakott; / Elejté a zászlót, s hajolván utána / Nem bírta fölvenni, csak tótágast álla." (A példák nyilvánvalóan keresettek, forrásuk pedig a kritikai kiadás III. kötetének jegyzetapparátusa.)

⁸² Vö.: Arany önéletrajzi levelét Gyulai Pálnak 1855. június 7-én. In *Arany János hátrahagyott iratai és levelezése*. I. köt. Bp., 1888. XLIX–L.

⁸³ L. a 76. lábjegyzetet!

⁸⁴ „Nem a külforma – vers – stb. bánt engem abban: az bánt, hogy víg eposz helyett csak olynemű alatt járó humoristico-satirico-allegorico-comikus valami, milyet ma gombai szaporasággal terem az általam úgynevezett *rhapsodium-irodalom*." Arany levele Szilágyi Istvánhoz 1847. nagypéntekén. In *AJÖM*, XV. köt. *Arany János levelezése (1828–1851)*. S. a. r. SÁFRÁNY Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István. Bp., 1975. 56.

elnyomásra megint!?) Tompa 1852. június 23-án keltezett levelében azzal nyugtatja Aranyt, hogy példákat hoz a kétértelműségekre és „obszceniumokra” a világirodalom nagyjainak (Shakespeare, Goethe, Heine) szövegeiből. De leginkább egy Prágában látott (valószínűleg Bosch-kép) ragadta meg a figyelmét: „Sőt láttam Prágában egy képet, hol az elkárhozottak különféle szenvedései voltak ábrázolva; egy ember négykézláb áll, iszonyú nagy görbe kürt van a s...ggibe ütve, azt kell neki fujni a s-vel.”⁸⁵

Tehát Tompa sem érzel a kritikákban semmiféle a nemzetgyalázásra utaló hangot, sőt még távolról sem céloz semmi ilyesmire, sokkal inkább a kritikusok személyes kicsinyességét támadja: „Haragszol édes Jánoskám haragszol? pedig bizony isten hidd el, kár vesztegetni az epét, melly szükséges leend majd a töltött káposzta megemésztésére. Te nem hitted még azt, hogy a semmire kellő irodalom semmire kellő emberei a legnagyobb lelki gyönyörűséget találnak abban: leráncigálni magokhoz azokat, akik egy kissé feltünőbb magasságon állanak. Írhattad volna te a Vajdát akárhogy, írhattad volna úgy, amint e bölcs ítész eléd czirkalmazta: nem ér semmit! akkor más lett volna a hibája...”⁸⁶ (Kiemelés – M. R.)

Arany 1852. június 20-án megjelenteti *Vágtat a ló* című versét a Budapesti Visszhangban *Emlékezés a „Nagyidai cigányokra”* alcímmel. Az irodalomtörténet a verset a kritikusoknak szánt válaszként értelmezi. A vers (durván) az alkotói szuverenitás és (mondjuk) a kritikai elvárások konfliktusának allegóriájaként értelmezhető. Talán nem erőltetett a párhuzam Petőfi *A természet vadvirága* című szövegével, amelyet Petőfi az ellene folytatott kritikai hadjáratra reagálva írt. Mindkét vers alapvetően valamiféle normativitással való szembehelyezkedés „dokumentumaként” is felfogható. A Petőfit ért támadások alaptézisei is a „parlagiság”, „trivialitás”, „póriasság” voltak, gyakorlatilag ugyanazzal a retorikával fölszerelve, amellyel az Arany művét rosszállóan elítélő bírálatok is éltek. A *Vágtat a ló* a normaszegés vádjával a szuverén alkotói szabadság némileg romantikus ízű eszményét állítja szembe, de semmi esetre sem foglalkozik a forradalomra való utalással. Arany az 1867-es összes műveiben újrakiadott eposza elé *Emlékhangok a Nagyidai cigányokra* címmel kiegészítést fűzött; a két *Emlékezés*nek azonban semmi köze egymáshoz. A két szöveg megjelenése között valami történhetett Dániában.

*

A *nagyidai cigányok* első kiadásakor napvilágot látott kritikák, illetve Arany és barátainak reakciója e bírálatokra nem támasztják alá a diskurzus által sugallt tételt, amely szerit a mű forradalomra kihegyezett célzatosságát mindenki azonnal *elértette*, ezért ítélték meg annyira negatívan. Ezzel szemben a forradalomra való utalás – ha egyáltalán arra utal a Pesti Napló kritikusa, illetve Salamon Ferenc – csak nagyon távoli, halovány célzás⁸⁷ formájában van jelen két bírálatban, egy-

⁸⁵ Tompa levele Aranyhoz 1852. június 23. In *AJÖM*, XVI. köt. 64–65. Ebben a levelében megemlíti, hogy bizony ő is megkapta egyszer a magáét az álszemérmes kritikusoktól: „...a kéziratban erősen alá volt húzva veres krétával a két sor. A kerek mellbimbó fehér patyolatát, / Mint egy fényes tallér úgy izzasztotta át; én gondolkoztam rajta: miért van ez? azután hallottam, hogy tanácskoztak felette: valljon nem kellene-e kitérőlni e trágárságot, ez obsceniumot. Ilyen emberek ezek!”

⁸⁶ Tompa idézett levele.

⁸⁷ Azzal az érveléssel szemben, amely az adott politikai helyzetre hivatkozik nemigen tudok felhozni semmit. Am ez mit sem változtat a mű kritikai fogadtatásának hangvételén és irányán, ami tökéletesen eltér a hagyomány által súlykolt képtől, és az én céloom csupán ennek a bemutatása, nem pedig egy újabb „igazság” *főlmutatása és szembeszegzése* az eddigiekkel.

egy mondat erejéig. Ezzel a foucault-i „eredendő tapasztalás” tétele, mint a diskurzus valóságának elfedésére szolgáló eszköz, nem alkalmas ellátni feladatát, hiszen létezik olyan *időszaka* az Arany-művel foglalkozó diskurzusnak, amikor nem a hagyomány által hangoztatott jelentés(rendszer) kapcsolódott *A nagyidai cigányok*hoz. Ha a diskurzus ideje nem homogén, akkor a vélekedések alá vannak vetve a történetiség esetlegességének, így másutt kell a diskurzus identifikációjának megalapozását keresni. *A nagyidai cigányok* nem magáért és nem magától beszél; *A nagyidai cigányok*at valaki mondja.

A hagyománynak abban igazat kell adni, hogy nem fogadta osztatlan lelkesedés a művet, ám a negatív vélemények nem „hazaárulással”, hanem „póriassággal”, „alacsonyossággal”, „trivialitással” vádolták Aranyt. Valamennyi kritika kivétel nélkül kitért *A nagyidai cigányok* „irodalom alatti” nyelvére, és még a megbocsátó hangvétellek sem mentek el e mellett némi rosszalló fejcsóválás nélkül, vagy legalábbis szükségesnek tartották, hogy mentséget keressenek rá.

2. „Ne irtalak vón’ kis könyvem pedig!” (Az „egyetemes közvetítés” tétele)

A nagyidai cigányok kritikai megítélésében a döntő fordulatot Szász Károly 1867. évi kritikája⁸⁸ hozta, amely Aranynek az évben megjelent összes költeményeit méltatta. Szász számára már vitathatatlan tény *A nagyidai cigányok* allegorikus jelentése. Ám eme bizonyossághoz nem saját értelmezésével jutott, hanem Arany „ujjmutatása” vezette a „helyes” útra. Az 1867-es kiadás elé a szerző *Emlékhangok a Nagyidai cigányokra* címmel beiktatta a *Bolond Istók* második énekének nyolc versszakát (3–10.). A további recepció e nyolc versszakot a mű „kulcsaként”⁸⁹ kezelte, és – a kritika nem kis megkönnyebbülésére – ennek fényében „értelmezte”. A szerzői jelentés kanonizálásával egyidőben Szász Károly elindítja azt a folyamatot, amely a mű „kulcs” nélküli kinyitását is lehetségesnek tartja. „Tettét éppen az igazolja, hogy művét az olvasók nagyobb része, sőt egynémely kritikusa sem fogta fel. [...] Ugy nézték, mint minden mélyebb értelem, sőt czélzat nélkül »Schwank«-ot. Bár, megvalljuk, csak mint ilyen is, kitűnő figyelemre s méltatásra lett volna érdemes. De ítélje meg az elfogulatlan olvasó, nem lehetett volna-e, a *Bolond Istók*-beli ujjmutatás nélkül is, valami többet találni benne.”⁹⁰

Persze Szász *post festum* datált véleménye, legalábbis aktualitását veszítette, és nyilvánvalóan a barátnak, az ünnepeelt költőnek, az Akadémia főtítkárának szólt, mintegy kiengesztelésül az eddigi „félreértések” miatt.

*

Arany (át)értelmezése a szerzőnek kijáró feltétlen hitel alapján lett a szöveg egyetlen lehetséges jelentésévé. A szerzői szándéknak mint az adekvát jelentés hordozójának kitüntetettsége a szerző és a mű közötti folytonosság elvéből fakad.

⁸⁸ Szász Károly, *Arany János összes költeményei*. Budapesti Közlöny, 1867. június 15. 837.

⁸⁹ „...a Dugonics-féle *Etelkának kultsa* analógiájára a *Nagyidai cigányok kulcsának* lehetne ezt a 8 versszakot elnevezni”. SZINNYEI Ferenc, *Arany humora*. In Budapesti Szemle, 1905. 121. köt. 60–61.

⁹⁰ Szász, i. m. 838.

Lényege az, hogy a szöveget a költői lélek „meghosszabbításaként”, kifejeződéseként kezelik. A szöveg mint a lélek „meghosszabbítása” tehát eszköz, a világ stb. megjavítására, átalakítására szolgáló szerszám a szerző szempontjából, míg az olvasó szemszögéből az író lelkének megismerésére lehetőséget adó ürügy. Mivel a szöveg a szerző szerves része, így annak jelentését egyedül ő tudja maradéktalanul megadni, és mivel önmagának mindenki tudatában van, minden további nélkül *meg is tudja adni*. Ennek a naiv pszichológiai alapozottságú elméletnek a nyelvszemlélete a nyelv *átlátszóságával*, Arany kifejezésével élve „üvegtisztaságával”⁹¹ számol. Ez a nyelvet olyan közvetítő közeggé redukálja, amely mint kommunikációs csatorna, bármiféle redundancia nélkül képes az üzenetet szállítani a hallgatóhoz, és viszont. Az út lélektől lélekig problémátlan egyértelműségek mentén fut. Arany egyenesen elhibázottnak tartja az olyan alkotást, amely nem pontosan azt közvetíti az olvasó felé, ami a szerzője „lelkében történt”: „...ha a költő azt, mi lelkében történt, nem fejezi ki úgy, hogy semmi kétségnek, *eltérő magyarázatnak* helye ne lehessen, hanem minden (hozzaértő) olvasójában ugyanazon érzelem képét támassza, – ha mondom a költő nem tudta magát így fejezni ki, *jele, hogy költeménye el van hibázva*.”⁹² Arany tehát hisz (vagy inkább hinni akar) a szerzői szándék jelentésképző fontosságában; teszi ezt olyannyira magabiztosan, hogy az eltérő értelmezések (vagy akárcsak bizonytalanságok) meglétét nem a hermeneutikai aktus velejárójának, hanem a mű elhibázottságának tudja be. Arany azonban tisztában van⁹³ az értelmezés szabadságának lehetőségével és az e szabadság nyomán létrejövő olvasatok pluralitásával, ahogy erről Fejes István költeményeit bírálva maga mondja: „A jó öreg Polonius, midőn egy darab felhőt a dán királyfi kedvéért hol tevének, hol menyétnek, hol cethalnak képzel, *nem oly vadat tesz, milyet tesz valósággal*. Igazán ki is tudna oly üres, határozatlan, szétfolyó, elmosódó valamihez, mint egy felhőfoslány, határozott, tömör, állandó képet csatolni [...] Minden egyes néző *saját magából tesz hozzá egy darab phantáziát*, míg az úr betelik, az alak kidomborúl, s a kép egy percig legalább, késik visszafolyni az eredeti semmisségbe.”⁹⁴ (Kiemelés – M. R.) Arany mindezt *hibaként* rója fel Fejesnek, azaz szerinte a költő képes létrehozni olyan művet, ami nem „határozatlan”, nem „szétfolyó”, vagyis képes az értelmező tekintetét a helyes irányba fordítani. Arany normaként állítja a költő elé a jelentés minél szorosabb megkötésének feladatát, tehát munkával elérendő célként és nem magától értetődő adottságként kezeli. Ennek okát és eredőjét Dávidházi „az ellenőrizhetetlen spontaneitással szembeni bizalmatlanságban”, „az ösztönök elszabadulásától való félelemben” látja.⁹⁵ Arany mindettől nem a művet, hanem azt a közönséget félti, amelyet éppen a költőnek kellene „a visszatisztítás nosztalgiájának”⁹⁶ fényében

⁹¹ „...a költői nyelvet üvegtiszta kifejezésre akarja fegyelmezni: az önmegtagadó szimbólum tökéletes eszménye ez, olyan fokú átlátszóságé, melynél a közvetítő azért mutathat túl önmagán, a nyelven túlnak tekintett kifejezendőre, mert sikerült felszámolnia magát.” DÁVIDHÁZI Péter, *„Hunyt mesterünk”. Arany János kritikai öröksége*. Bp., 1994. 339.

⁹² Arany el nem küldött levele Szemere Pálhoz. In *Arany János hátrahagyott iratai és levelezése*. 3–4. köt. Bp., 1888–1889. 147.

⁹³ „...Arany a hermeneutikai alaphelyzetet felfogja, láthatólag már számolván azzal, hogy amit tárgynak látunk, azt mi magunk tárgyasítottuk.” DÁVIDHÁZI, i. m. 93.

⁹⁴ ARANY JÁNOS, *Fejes István költeményei*. In *AJÓM*, XI. köt. *Prózai művek 1860–1882*. S. a. r. NÉMETH G. Béla. Bp., 1968. 290.

⁹⁵ DÁVIDHÁZI, i. m. 104.

⁹⁶ „...az érzékelhető geneológiája tekintetében racionális lényegére [...] *logoszára* vezet vissza, ehhez képest ítéli meg, s utólag is erre akarja mintegy visszatisztítani”. DÁVIDHÁZI, i. m. 331.

elvezetnie a tiszta értelemig, a logoszig. A költő mint vezető Aranynál már nem a romantikus váteszszerepnek, hanem – ahogyan Szörényi László idézett tanulmányában kifejti⁹⁷ – a *tanító* szerepének felel meg. A tanító mindig az a személy, aki ismeri és közvetíti az adott kultúra aktuális és adekvát jelentésrendszerét, azokat a normákat, amelyeknek betartása szükséges ahhoz, hogy részesedhessünk gyümölcseiből. A jelentések pluralitása a káosz lehetőségével fenyeget, vagyis a kultúra nyugodt kozmoszának szétfelbomlására törhet.⁹⁸ A költőnek, mint a nép tanítójának és papjának, a Nemzethez (a végső értelemhez) kell elvezetnie a tanítványait, és neveléssel hozzá méltóvá tennie. „...mert, Kisfaludy Sándorkint »a pór nem tudja mit, miért szeressen« s fájdalom! ez honunkban még sokáig fog állani; mindaddig t.i., míg a műveltségnek hozzá illő fokáig kiképezve nem leend...”⁹⁹

A „gyermek” népet vezető civilizátor nem engedheti meg magának, hogy kétségbe vonják alkalmasságát feladata elvégzésére, márpedig a *cigányok* kapcsán éppen ez esett meg Aranyal. A maga elé állított poétikai és etikai norma egyaránt csorbát szenvedett, amelynek kiköszörülését kísérelte meg a mű második kiadása elé biggyesztett versszakokkal.

*

Az 1867-es kiadás¹⁰⁰ *Emlékhangjait* a kritika mint a mű valódi, autentikus jelentésének megadását ünnepelte. Holott ehhez is „férhetne némi vajon”. A szerzői szándék rehabilitálásának harcos apostola, E. Hirsch, maga is belátja, hogy különbséget kell tenni a szöveg „jelentése” és „jelentősége” között, hiszen a szerző saját művének újraolvasásakor gyakran változtat(hat)ja a hozzá fűzött interpretációját.¹⁰¹ Hirsch éppen az így létrejövő pluralitás ellenében vezeti be a „jelentőség” fogalmát ti. a szöveg eredeti szerzői „jelentése” mindig megmarad, csupán a szöveghez való szerzői viszony a változandó. Számunkra a „jelentőség” fogalma éppen Hirsch elméletének ellenében hasznosítható, ti. Arany 1867-es jelentésadó gesztusa nem az autentikus, eredeti jelentés rehabilitációja, hanem a megváltozott (élet, politika stb.) körülmények nyomán a szöveghez fűződő változó viszonyából fakadó kísérlet az újraírásra és újraértelmezésre.

A kritika a kiegészítő „gyónást” nem tekintette a szöveg részének, csupán koordináló adatot látott benne. Arany életében – az 1852-es és 1867-es kiadásokon kívül – *A nagyidai cigányok* már csak egyszer, 1872-ben jelent meg ugyancsak Ráth Mór kiadásában.¹⁰² Ebben is szerepel az *Emlékhangok*, ám az Arany halála után két évvel megjelenő kiadásból¹⁰³ már elmarad, holott a kiadója ugyanaz a Ráth Mór, aki az előző kiadásokat támogatta. A további kiadások¹⁰⁴ sem közlik az *Emlékhangokat*,

⁹⁷ „Az a szerep, amelyben a költő vátesz, népének boldogságra vezérlője, kiüresedett és lehetetlenné vált, a népet sirató hang gyorsan átváltott az önsiratásba, maradt a tanító és népet a pusztulástól óvó költő szerepe.” SZÖRÉNYI, i. m. 208.

⁹⁸ „...hányféle normával igyekszik kizárni a véletlenszerű elemeket a kompozícióból; milyen makacs következetességgel kéri számon a belsőleg szerves (»életműves«) összefüggésű művet. [...] Semmi ne maradjon meghatározatlanul, nehogy elszabaduljon és öncélúvá válhassék, azaz üdvös határain átcsapva veszélyeztesse az emberi kultúra megnyugtató rendezettségét.” DAVIDHÁZI, i. m. 104–105.

⁹⁹ ARANY János, *Népnevelési ügyben*. (1841.) In *AJÓM*, X. köt. 154–155.

¹⁰⁰ *Arany János összes művei*. V. köt. *Arany János furcsa hősköltményei*. Pest, 1867. Kiadja Ráth Mór.

¹⁰¹ Vö.: E. HIRSCH, *A szerző védelmében*. In *Ikonológia és műértelmezés*. 3. *A hermeneutika elmélete*. Szeged, 1987. 413.

¹⁰² *Arany János furcsa és vegyes költeményei*. Pest, 1872.

¹⁰³ *Arany János elbeszélő és elegendő költeményei*. Bp., 1884.

¹⁰⁴ *Arany János munkái*. (Új kiadás hat kötetben.) III. köt. *Elbeszélő költemények*, Bp., 1900.

illetve Voinovich Géza a következő megjegyzéssel helyettesíti (de nem közli!) a maga gondozta kiadásban: „A költő később magyarázatul [sic!] a szöveg elébe igttatta [!] EMLÉKHANGOK címen BOLOND ISTÓK II. énekéből a 3–10. versszakokat.”¹⁰⁵

Abból a tényből, hogy a szerző életében még megvan az *Emlékhangok*, az bizonyosnak tűnik, hogy Arany kifejezett kívánsága lehetett a kiegészítés, ám az igazán érdekes az, hogy halála után miféle logika alapján hagyták el a szöveggondozók. Ez annál is érdekesebb, mivel az értelmezések viszont minden alkalommal ebből a kiegészítésből indultak ki, ám azt legtöbbször szerették elhallgatni, hogy az *Emlékhangok* része volt az *ultima manus* elve¹⁰⁶ szerinti autentikus szövegnek. A *nagyidai cigányok* második kiadása tehát nem azonos az első kiadás szövegével, amely nem csupán kisebb-nagyobb javításokat, kihagyásokat jelent, hanem egy másik szöveg születését. Az *ultima manus* elve szerint A *nagyidai cigányok* minden további kiadásának az *Emlékhangok*kal együtt kellene megjelennie, így együtt kellene hogy alkossák A *nagyidai cigányok* címmel jelzett szöveget. Még a kritikai kiadás is csak megemlékezik erről a szövegvariánsról, semmiféle jelentőséget sem tulajdonítva neki, ugyanakkor az értelmezés mindvégig az 1867. évi kiadást veszi alapul, amikor a szerzői jelentés bizonyosságára hivatkozik. Sőt Voinovich Arany-könyvében kísérletet tesz arra, hogy már eleve érthetőként állítsa be a szöveget, mintha nem is létezett volna a 67-es „leleplezés”.

„Az első bírálók kicsinylése általában onnan ered, hogy nem vették észre a benső vonatkozást: akkor mindent megértetett volna a költő féktelen keserősége. E lélektani kútfőre csak nagy sokára mutatott rá Imre Sándor, hogy a vaskos tréfákkal a figyelmet a kínzó fájdalomról akarja elvonni! Haraszti Gyula másik lélektani oldalról úgy magyarázza: Annyi hiba hívta ki gúnyját, hogy fájdalomtólük mintegy elmámorosodott.”¹⁰⁷

Voinovich a „benső vonatkozás” elérését, és a csak Arany „vallomásából” megismerhető szólósgazda-hasonlat alapján használt a „kétségbeesett kacaj” *elméletét* mint lélektani forrást nem Arany sugallataként, hanem a szöveg (az *Emlékhangok* nélküli szöveg) eleve elér(t)hető intenciójaként kezeli. Ugyanakkor hivatkozik Haraszti és Imre Sándor tanulmányaira is, amivel végső soron elismeri e jelentés történetiségét, nem kis ellentmondásba kerülve önmagával. Imre Sándor maga is belátja, hogy „Itt egy gondolatot egy nagy műben fejez ki, melynek részletei távol esnek a főtételtől; az egésznek benyomása tartoznék bizonyos eszmének megfelelni. Meg kell vallanunk, hogy azt nehéz volt értenünk, ezt nem könnyű kiismerni belőle, és nem csodáljuk, ha panaszolja.”¹⁰⁸ (Kiemelés – M. R.)

Arany útmutatásának látszólagos negligálása azt a tételt erősíti, amely szerint „a szöveg magától is azt mondja”, amit a szerző utólag meghagyott. Nincs szükség semmiféle értelmezésre, hiszen a szöveg már önmagában és önmagából megteremti az autentikus jelentéseket. Ehhez képest minden értelmezés (szerzői, kritikai, olvasói stb.) másodlagos és esetleges. Hiszen a jó szöveg „önmagáért beszél”.

¹⁰⁵ Arany János összes munkái. III. köt. Bp., [é. n.] [1924.] 90.

¹⁰⁶ Bár A *nagyidai cigányok*nak fennmaradt a kézírata, az újabb közlések mégsem ezt, hanem a második kiadást veszik alapul, ami a változtatásokat, egész versszakok kihagyását illeti, az *Emlékhangok*at azonban nem veszik figyelembe. Végül is filológiailag „vegyes” (következetlen) szövegvariánssal operál az irodalomtörténet.

¹⁰⁷ VOINOVICH, i. m. 133.

¹⁰⁸ IMRE SÁNDOR, *Arany János és Aristophanese*. Budapesti Szemle, 1885. 21.

Ezzel szemben már maga a cím is – *Emlékhangok a Nagyidai cigányokra* – valamiféle különbségtételre szólít fel, hiszen amiről emlékezünk, már a múltté, az emlékezés szembesülést és valami másnak a lehetőségét ígéri. A második kiadás legtöbbször lehetőséget kínál javításra, sőt a szöveg átírására. Arany egyértelműen elhatárolja magát az első kiadástól, és mintegy visszavonja azt: „Korcs volt, üres volt, aljas volt: elég.” (Kiemelés – M. R.) vagy később: „Ne irtalak vón kis könyvem pedig!”¹⁰⁹ Azaz szerzői hatalmánál fogva érvénytelenné kívánja tenni az első kiadást, hogy vele együtt a „hibás értelmezéseket” is érvényteleníthesse. A második kiadás elé írt *Emlékhangok*at nem pusztán a szerzői jelentésadás dokumentumaként kell értelmezni (mint ahogy a kritika tette), hanem mint a szöveg radikális átírásának/felülírásának gesztusát. Tudniillik Arany fentebb vázolt poétikai eszménye szerint a nem „üvegtiszta” jelentést indukáló mű maga a hibás, tehát javításra, átírásra szorul. Annak a ténynek a metaforikus jelentőségét (tehát a jogi, gyakorlati okoktól eltekintve) sem szabad elfelejteni, hogy 1863-ban Arany 100 forint fejében visszaváltott mintegy 600 példányt az első kiadásból Julius Müller úrtól, hogy a 67-es *Összes művei* közé felvehesse. A visszaváltás mint rituálé az első kiadás megsemmisítésének szertartása, míg az újabb kiadás *Emlékhangjai* egy új szöveg születésének proklamálása. Arany visszavonó gesztusában nem nehéz ráismerni a korszak „tényfelül bíráló” attitűdjének¹¹⁰ hatására, amelynek lényege: „...hogy mindig fenntartással fogadja a valóságot; számára a létező nem feltétlenül jóváhagyandó is egyben. A Sein világával szemben mindig fenntartja az ítéletalkotás jogát, s értékítéletét a Sollen világára alapozza. Logikailag többnyire arra az előfeltevésre épül, hogy ami van vagy volt, s már nem változtatható meg, lehetett volna másképp is.”¹¹¹ A meglévőt a lehetségeshez, a kívánt normához igyekszik alakítani Arany, amikor egy új kiadás formájában átírja a *Nagy-Idai cigányok*-at (sic!).

Az *Emlékhangok* nagyobbik része szószerinti gyónásként¹¹² értelmezhető, ahol a megszólított istenség a Nemzet. A gyónás hagyományosan a bűntől való *szabadulás* rituáléja, végeredményben az újjászületés, újrakezdés szimbóluma. Adott esetben ez nem jelent mást, mint az 1852-es szöveg elvetésének, és újírásának metaforáját.

Az *Emlékhangok* szövege „rossznak”, „silánynak” minősíti az 1852-es változatot, a szöveg hibáját pedig abban látja, hogy az „eszme”, amelyet a szerző szándéka szerint ki kellett volna olvasni belőle, „félíg sincs benne kimondva”, illetve a kívánt jelentés „rongy mezbe van burkolva”, éppen azért, hogy rá ne lehessen ismerni. Ennyiben tehát maga a szerző is elismeri, hogy a későbbiekben annyit emlegetett allegorikusság nem lehetett szervezője művének.

*

A kritika nem kis zavarodottsággal, ugyanakkor jól érzékelhető megkönnyebbüléssel szembesül Arany „gyónásával”: egyrészt Arany kiegészítését mint törvényt tartja szem előtt, másrészt viszont az irodalomtörténész elbizonytalanodik, amikor a szöveg olvasásával kell szembesülnie. Szép példa erre a bizonytalanságra egy 1949-ben (!) a dolgozó ifjúság számára készült füzetecske tétovásága: „A cigányok a magyarok hibáit testesítik meg. [...] Ha a Nagyidai cigányokat odaadjuk

¹⁰⁹ *AJÖM*, III. köt. 167. és 169.

¹¹⁰ Vö.: DÁVIDHÁZI Péter, *A kritikátörténet korszakformáló elve 1849–1867*. ItK 1981. 2. sz. 153–162.

¹¹¹ DÁVIDHÁZI, *A kritikátörténet*, 154.

¹¹² Szórényi László mutat rá arra, hogy a *Bolond Istók* II. 5. versszakának nyelve „egyértelműen a vallásos költészet szakkifejezéseivel él, ezért lehetséges »teológiai« értelmezése.” SZÓRÉNYI, i. m. 226.

valakinek, aki nem tudja, hogy a szatíra mire vonatkozik, az *nyitvánvalóban* nagy-szerű írásnak fogja tartani. [...] Viszont, ha tudjuk, hogy ez a szatirikus eposz a szabadságharc ábrázolása, – akkor méltán érezhetjük: a magyar történelem egyik legnagyobb eseményéről, a magyar irodalom legnagyobb epikus költője mélyebb, gazdagabb képet festhetett volna.”¹¹³ (Kiemelés – M. R.)

E kétségek legelső és legradikálisabb megfogalmazója Thewrewk Árpád volt, akinek *Pandora*¹¹⁴ című könyvében kell keresnünk a „nemzetárulás” vádjának forrását. Thewrewk nem „hisz” Aranynak, azaz kétségbevonja a második kiadás intenciójának érvényességét: „...mert hogyan találhassa meg az olvasó valamely műben az eszmét, ha a költő maga sem merte azt ‘még félig sem kimondani’: s készkarva rejtélyes rongyokba burkolta az alakokat, hogy a dicső nemzet [...] rá ne ismerhessen saját szalmatűz-barnította cigány-énjére. [...] Itt ítéletnapig kereshettük volna a velünk bujósdit játszó eszmét hasztalanul, ha a költő a második kiadás alkalmával fölvilágosításképpen maga meg nem mondja vala, hogy hát ő a világi gyásznap után kétségbeesésében irgalmatlanul neki látott a kacagásnak...”¹¹⁵ Mert amennyiben valóban allegóriaként olvasandó a mű, úgy legalábbis magyarázatot (ha nem éppen mentséget) igényel az a magatartás, amely sehogyan sem egyeztethető össze a korszak egyik alapnormájával a „kiengesztelődéssel”.¹¹⁶ A kritika megkönnyebbült mosolya, amely Arany magyarázatának tudható be, itt kezd lefagyni az arcokról, és vált át a mindenáron történő magyarázatkeresés nyughatatlanúságára.

Az *Emlékhangok* ominózus passzusait a kritika hagyományosan védiratként olvassa; olyan védiratként, amely eladdig a kritikai fogadtatásban el sem hangzó vádakra válaszol. Pontosabban, ha a valóban elhangzott rosszallásokra válasz, akkor Arany nem a hazaárulás vádja miatt mentegeti magát, hanem a „póriasság” vétke alól keres felmentést. Voinovich által is idézett tanulmányában Haraszti Gyula sem a hazaárulás bűne alól mentegeti Aranyt, hanem azt próbálja megmagyarázni (racionalizálni), hogy milyen úton-módon kerülhettek „vastagabb tréfák” a művébe.¹¹⁷ Thewrewk kíméletlen bírálatának intenciója szerint Arany magyarázatának éppen az lenne a célja, hogy eltakarja a vitathatatlan trivialitásokat,¹¹⁸ és azokat allegorikusságánál fogva igyekezzen rehabilitálni. „Mentse hát a költőt – fogja talán valaki védelmezőleg mondani – ‘önmagával való meghasonlottsága, mentse őt akkori kétségbeesett állapota.’ – Ám legyen: csak ne kívánja azután senki, hogy az elfogulatlan kritika a Nagyidai cigányokat ezentúl is sikerült népies víg eposznak vagy éppen mintaműnek hirdesse, s mint olyat ezután is Arany ‘Toldi’-jával egy vonalba tegye.”¹¹⁹ Thewrewk nem tesz mást, mint gyakorlatilag megismétli az első kiadás idején megjelenő kritikák vádjait, és legalábbis

¹¹³ Sós Júlia, *Arany János*. Bp., 1949. 45–46. (A „Tanulj jobban!” sorozatban.)

¹¹⁴ THEWREWK Árpád, *Pandora*. Pozsony, 1872.

¹¹⁵ THEWREWK, i. m. 22.

¹¹⁶ Az Arany által is „elfogadott”, bár helyenként terhesnek érzett normáról I. DÁVIDHÁZI, „*Hunyit mesterünk*”, 221–277.

¹¹⁷ „Annyi hiba hívta ki gúnyját, hogy fájdalma tőlük mintegy *elmámorosodott*, *borosvoisággá* változott; ezért merült úgy el vastagabb tréfákba...” (Kiemelés – M. R.) HARASZTI Gyula, *Arany János elbeszélő költészete*. Magyar Szemle, 1881. 223.

¹¹⁸ A trivialitásokra való magyarázatként értelmezi Arany szavait Zilahy Károly is: „Nála a lantosköltemény is többnyire tárgyilagos képpé kerekedik, melyben az ízlés előforduló fogyatkozásait pótolja az érzés ereje és igazsága. S ez még a Nagyidai cigányok, a meghasonlással küzdő költői kedély e sajnos szüleményéhez, mely annak idejében oly tetemes és méltó visszatetszést okozott; ehhez is képes – ha mentséget nem, legalább *magyarázatot szolgáltatni*.” (Kiemelés – M. R.) ZILAHY Károly, *Arany János*. In Uő., *Magyar Koszorúsok Albuma*. Bp., 1883. 111.

¹¹⁹ THEWREWK, i. m. 48.

ironikus¹²⁰ távolságtartással kezeli Arany útmutatását. Thewrewk könyve kapcsán a Figyelő 1872. február 18-i számában megjelent ismertetés egyértelműen arról beszél, hogy ha allegorikusan, tehát paródiaként olvassuk a művet, amint azt a szerző meghagyta (!), akkor esetleg menthető lenne a „frivol” hang: „A nagyidai cigányok’ költője a caricatura mezején megrovást érdemelt, de a reményvesztett szív kacagását lehetetlen mély megindulással nem hallgatni. S ha valakit bánt ez az *aristophanesi* hang: forduljon Arany János egyéb költeményeihez, bizonyonnal elég kárpótlást talál. [...] ‘A nagyidai cigányok’-at mint parodiát kell vala bírálnia [ti. Thewrewknek], s akkor valamivel még is enyhébb leendett, főleg arra nézve, a mit itt-ott *frivolitás*nak bélyegez. Nem menthetjük a hibát, de mi a szempontot valamivel odább kerestük volna.”¹²¹ (Kiemelés – M. R.) Thewrewk korabeli kritikusi még érzékelik, hogy bírálatának súlypontja nem a hazaárulás vádján, hanem *A nagyidai cigányok* nem-irodalminak bélyegzett nyelvén van. Ezt erősíti meg egy Torkos László nevű kritikus ugyancsak a Figyelőben napvilágot látott írása is: „...nem igen lehet ellenvetésem az ellen sem, a mit a ‘Nagy-idaei cigányok’-ban előforduló nagyon is alantjáró, sőt néha obszcur képekről s kifejezésekről ír.”¹²² A mai kritikus már, engedve a kánon által sugallt értelmezésnek, Thewrewk tanulmányának főirányát a kiengesztelődés normájának megsértése miatti rosszállásban látja. „Gondolatmenete szerint Arany művét kétségbeesés hozta világra, holott kétségbeesnie éppen a költőnek szabad legkevésbé” [...] (A szöveg belső logikája szerint a művész vigaszt nem találó és nem nyújtó kétségbeesése önmagában is bűn, mely még súlyosabb bűnhöz vezet.)¹²³ Dávidházi nem veszi észre Thewrewk ironiáját, aki éppen azt a magyarázatot nem hajlandó elfogadni, amely – az *Emlékhangok* nyomán – a kétségbeesett kacajból eredezteti a szöveget.

*

Nagymérvű hangsúlyeltolódás érezhető tehát *A nagyidai cigányok* második kiadás utáni kritikai megítélésében. Arany magyarázatát többnyire azonnal evidenciaként fogadták el, annak ellenére, hogy számos magyarázatra szoruló problémát vet fel az effajta értelmezés. Az azonnali elfogadás okát abban látom, hogy – az első kiadás reakcióinak tanúsága szerint – a korabeli recepció nem tud(ott) mihez kezdeni a szöveggel, sőt a benne túlságban lévő „pórias”, „triviális”, „aljas” elemek zavarba hozták az effajta „irodalmiatlan irodalom” befogadásához megfelelő kóddal nem rendelkező kritikát. Arany magyarázatának (átírt szövegének) éppen az volt a szerepe, hogy oly módon írja újra, hogy az dekódolható legyen a „magas irodalom” korabeli interpretációs eszköztárával. (Mondhatjuk tehát, hogy *A nagyidai cigányok*at egy a (nemcsak!) korabeli irodalmi ízlés számára nem-létező (nem „irodalmiként”¹²⁴ létező) regiszterből írta át (vagy vissza) az „irodalmiság”

¹²⁰ „No, nesze neked dicső nemzet, ‘édes enyim, szentem, magasztosom!’ – a költő által ‘torzúlva érzett’ fényes hibáid egyike tehát az árulás, másika a *gyávadság*.” THEWREWK, i. m. 24. „Ha a nagyidai cigányság csakugyan gúnymása a forradalomban elbukott nemzetnek: akkor természetesen ‘háttal fordítani’ vagyis az ‘ellenség elől megszabadni’ is egyik ‘torzúlva érzett’ fényes hibája a magyarnak.” THEWREWK, i. m. 29.

¹²¹ Figyelő, 1872. február 18. (N. szignóval) 82.

¹²² TORKOS László = Figyelő, 1872. március 3. 103.

¹²³ DÁVIDHÁZI, „*Hunyt mesterünk*”, 246–247.

¹²⁴ Nem véletlenül (és nem is egészen alaptalanul) emleget Thewrewk „ponyvairodalmat”: „...találtnak [ti. *A nagyidai cigányokban*] [...] – nagy számmal oly képek, oly hasonlatok és kitételek is, melyek majdnem a ponyvairódmalt juttatják eszünkbe.” THEWREWK, i. m. 13.

szférájába. Ennek az irodalmi tudatnak a nyelvről vallott felfogása minden bizonytalansággal tisztán logocentrikus alapokon nyugodhatott,¹²⁵ azaz a jel és jelölt közötti kapcsolat (átmenet) problémátlansága és szükségszerűsége állhatott a középpontjában. A jelnek mindig utalnia kell egy tőle különálló entitásra, azaz mindig referenciálisan működik. Az irodalom feladata végső soron ezen létező ideák megnevezése, az irodalomértő feladata pedig a leírt nevek hangos kimondása. Ebből következően az a jel, amely nem utal önmagán túlmutató, azaz önmaga fölötti valóságra érthetetlen (hiszen az értelmezés nem működik vele kapcsolatban) és értelmetlen játék a betűkkel, üres szócséplés.

A nagyidai cigányok kapcsán az értelmezés (kínos) hallgatása és/vagy elutasítása a szöveg „áldatlan ürességének” köszönhető, ám ez az „üresség” korántsem érthetlenségéből, értelmezhetetlenségéből, hanem inkább „eltévelyedéséből” származik. A szöveg mint „aberratio”, tévútra viszi az értelmezőt: tekintetét a magas égben lakó ideák helyett a föld felé, a Testre irányítja. A nagyidai cigányok értelmezői nem az érthetlenség kódétől rettentek vissza, hanem attól, hogy az értésük eredményeként olyan szférába jutnak, amely nem az ideák fenti, hanem a testiség alatti territóriumát jelenti. A test és funkciói egy platonikus–keresztény szellemiségű kultúrában a nem-beszélhető, tehát barbár-kulturálatlan jelenségek közé tartoznak, ennyiben nem méltók az írott szó (az irodalom) szentségéhez.

A kritika zavarodottsága és öröme tehát jogos és (s)érthető, hiszen Arany János mint a nemzet elismert, sőt (későbbiekben) kultikusán tisztelt írója (a nemzeti irodalom papja) tán mégsem vezetheti a népet a test kánaánja felé. Arany 1867-es értelmezésének azonnali törvényerőre emelése tehát lezárta azt az utat (tátongó szakadékot), amely járhatatlan a kultúra számára, és megmutatta a Parnasszus felé vezető ösvényt, amely ugyan keskenynek és veszélyesen kanyargónak bizonyult, de mégis inkább ezt választották az útrakelők.

3. „Félig se mertem azt kimondani!” (A „megalapozó alany” tétele)

Arany vallomásával lezárhatóvá vált a „póriasság” vádja, a diskurzusban a hangsúly egyre inkább azokra az érvekre helyeződött át, amelyek magyarázni és tisztázni kívánták a *A nagyidai cigányok* szerzői szándék szerinti szatirikus hangjának lélektani forrását. Természetesen valamennyi kritika az *Emlékhangok* szövegét veszi alapul, legfőképpen az egyszeri szőlősgazda esetét a jéggel, a szőlejjel és az Úristennel. Ennek a metaforának a segítségével igyekeznek áthidalni azt az ellentmondást, amely leginkább nyugtalanító, ti. hogy miképpen lehetséges a nevetés azon az eseményen, amelyre a nemzet csak gyászkonnyeken keresztül pillanthat vissza.

Arany szavai szerint tehát:

„Így én, a szent romon emelve vádat
Magamra, a világra, ellened:
Torzulva érzem sok nemes hibádat,
S kezdék nevetni a sírás helyett;

¹²⁵ Erről Arany kapcsán vö. Dávidházi gondolatmenetét az „üvegtiszta” kifejezés elemzésekor a jelentésmegkötés normája kapcsán. DÁVIDHÁZI, „Hunyt mesterünk”, 86–96.

Rongy mezbe burkolám dicső orcádat,
Hogy rá ne ismerj, és zokon ne vedd:
S oly küzdelemre, mely világcsoda,
Kétségbesett kacaj lón Nagy-ida.¹²⁶

A kritika a továbbiakban kevés változtatással újramondja, mintegy kántálja Arany szavait. Ha a nevetés nem más mint álarcba bújtatott sírás, akkor már érthető és elfogadható Arany magatartása. Ráadásul a magyar nemzeti karakter egyik alapvetése, a sírva vigadás¹²⁷ köszön itt vissza, és csatolja vissza Aranyt, a nemzeti költő–nemzeti irodalom–nemzeti felvirágzás áramkörébe (vagy mókuskerekébe), egyúttal rövidre zárva *A nagyidai cigányok* körüli bizonytalanságot.

Gyulai emlékbeszédében kezdi el azoknak a kritikáknak a hosszú sorát, amelyek már-már úgy tűnik, hogy magukat is győzködve, mormolják végnélkül Arany szavait: „Csal-álomból ébredve, kegyetlen fájdalmat érzett. Enyhíteni akart sebzett lelkén. A szent romokra állva, mintegy vádat emelt a sors, nemzete és önmaga ellen. A távol múltba menekült, s egy komikai eposzba öntötte ki keserű humorát, szabadon semmitől sem korlátozva. Valóban, *A nagyidai cigányok* nem egyéb, mint kétségbeesett kacaj a forradalomra, a legalányabb érzés tárgyias alakban, igazság torzképben, sírás nevetésben, szeretet gúnyban.”¹²⁸ Gyulai az ambivalencia lovagját ünnepli Aranyban, aminek háttérében ott a nemzeti karakteristika megcáfolhatatlan „igazsága”, amely az általunk ismert Arany-képet nagyban meghatározza. A nemzeti karakter bizonyító erejű igazsága mellett Arany korabeli levelezéséből „leszűr” pszichológiai „tények” is a „kétségbeesett kacaj” elméletet támasztják alá. Szinnyei idézett írásában azt mondja, hogy „Egészen világosan a *Bolond Istók* II. énekében (3–10. vsz.) fejt meg ezeket [vö. önéletrajzi levél Gyulaihoz, illetve Szilágyi Istvánhoz írott 1853. február 5-i levél] a homályos nyilatkozatokat és eposának titkos célzatát...”,¹²⁹ azaz egyrészt az *Emlékhangok* értelmezik visszamenőleg leveleit, másrészt viszont a levelek önéletrajzi elemei alapján igyekeznek „rekonstruálni” azt a lélekállapotot, amelyben *A nagyidai cigányok* fogantatott. A levelekből kiolvasható önéletrajzi elemek természetesen mindig egyfelé mutat(hat)nak, az általuk fölrajzolt irány a szabadságharc bukása (Világos) után sötétbe borult lelkületű költő portréját hivatott fölvezetni, ami, valljuk meg, nem lehetett nehéz feladat.¹³⁰ A kritikai hagyomány nem számol a Szinnyei által említett hermeneutikai alaphelyzettel, és nem veszi figyelembe azt a kétségtelen tény, hogy saját elvárásai horizontja – amelynek struktúrájáról Szinnyei ugyan beszél, de nem vet vele számot – éppen úgy részese és ennyiben szervezője nemcsak a mindig idézett levelek értelmezésének, de az értelmezésre méltatott levélrészletek kiválasztásának egyaránt. Az Arany-levelezés értelmezésének célja, hogy megtalálja azokat az aktuális lélektani elemeket, amelyek *megnyugtató* magyarázatot szolgáltathatnak arra az alapvetően ambivalens, sőt ellentmondásos értelmezésre,

¹²⁶ AJÖM, III. köt. 169.

¹²⁷ „...nem tisztán szállongó, hanem komolyságba mártott kedvszesz ez; s melankoliás és szentimentalizmusra hajló karakterben a meglepőleg kicsapongó humor nincsen helyén kívül”. KÖLCSEY Ferenc, *Nemzeti hagyományok*, I. köt. 57.

¹²⁸ GYULAI, i. m. 41–42.

¹²⁹ SZINNYEI, i. m. 60.

¹³⁰ A jelen dolgozat írójának egyáltalán nem célja, hogy rekonstruálja Arany János lelkiállapotát, és az eddig bevett paradigmával szemben egy másik igazságot próbáljon érvényre juttatni, csupán azt tartja szem előtt, hogy figyelmeztessen azokra a szövegszerzői és értelmezésbeli variációkra, amelyek semmivel sem bírnak kisebb bizonyító erővel a kritika által oly gyakran idézetteknel.

amelyet az 1867. évi kiadás képvisel. A sírva-vigadás lélektanát egyrészt a nemzeti karakterológia legitimálja, amely Arany egyszeriségét visszautalja a nemzeti sajtóságok általános szintjére, és ezzel fel is menti a potenciális nemzetgyalázó vádak alól, hiszen nem az individuum, hanem a közös nemzeti nyilatkozik meg benne, másrészt pedig valamiféle gyanús, általánosan a nagy emberekre vonatkoztatott (ál)pszichológiával operál: „De mély érzésű emberekben gyakran megéssik, hogy a mi a legszentebb előttük, azon gúnyolódnak, mintha saját maguktól szégyelnék érzékenységüket s büszke daczosságok rejtegeti ezt úgy mások, mint magok előtt.”¹³¹ Kosztolányinál: „Lelkünkben egy helyen, szorosan egymás mellett van a sírás és nevetés, állandó kölcsönhatásban. Az érzések e viszonylagossága az a humor, melyet Arany János »halandó létünk cukrozott epéjének« nevezett.”¹³² Az individualitás szintje annyiban lehet érdekes, amennyiben alátámasztja a karakterológia által megfogalmazottakat, mintegy példázza működési mechanizmusát az egyéni élet szintjén.

A Szilágyihoz intézett levél legtöbbször idézett, perdöntőnek szánt részlete a következő: „Ily körülmények közt [ti. drágaság van, felesége télen megbetegedett stb.] hozzá tudva még a közönséges bajt, nem csoda, ha a műzsa elveszti minden elevenségét, vidorságát? Hogy Fratzé-t ír a világra s emberiségre, mert a cigányok semmi egyéb, mint a pessimizmus nyelvöltögetése. E szempontból lehetett volna azt méltányolni; ha ugyan magát e szempontot méltányolni lehet. De nem tehettem másképp: okádkhatnám volt. [...] Ha üres, ha tartalmatlan, az nem annyira az én hibám, mint az *állapoté*, mely az ostromról nevezetik.”¹³³ Gyulainak pedig ezt írja: „...a Nagydíai cigányok [...] népies víg eposz, oly kedélyállapot kifolyása, midőn a világ folyásával és önmagammal meghasonlva, torz alakok festésében akartam *kárpótlást keresni*.”¹³⁴ (Kiemelés – M. R.)

A két corpus delicti szerepére szánt levél abban közös, hogy a mű fogantatását a meghasonlottságból és a belőle következő pessimizmusból eredezteti. Ám ez még korántsem bizonyíték arra, hogy *A nagydíai cigányok* adekvát olvasata az allegorikus. Tehát (azokon az elméleti megfontolásokon túl, amelyek nem tartják relevánsnak a szerzőre vonatkozó pszichológiai érveket a szöveg interpretációja során) nem látom bizonyosnak, hogy a vágott grimasz, a nyelvöltögetés egyértelműen a forradalomra tett utalás lenne. Sőt a tartalmatlanságra, ürességre való hivatkozás itt is ellentmondani látszik az elértendő (sőt Voinovich szerint elértett) „mögöttes tartalom” meglétének. A Fratze, a nyelvöltögetés, okádás metaforáit a hagyomány, mivel az *Emlékhangoktól* visszafelé értelmezett, egyértelműen a forradalomra vonatkoztatta. Ennek a vonatkoztatásnak azonban, az értelmező (a diskurzus által előírt) előfeltevés rendszerén kívül, semmiféle szövegszerű forrása nincs a levelekben.

A Szilágyihoz intézett levél fontos metaforája az okádás. Az okádás a test önvédő mechanizmusa: az irritáló, fölösleges anyagtól való *megszabadulást*, és ennek következtében *megkönnyebbülést* jelent. Az önéletrajzi levél „kárpótlásról” beszél, azaz a lélek önvédelméről a kétségtelen tragédiával szemben: az önvédelem azonban éppen nem az öngyötres felé mutat. Az önvédelem a valóban meglévő kínoktól való megfélekedés, azoknak a háttérbe szorítása, valami radikálisan másba

¹³¹ GYÖNGYÖSY László, *Arany János élete és munkái*. Bp., 1901. 198.

¹³² KOSZTOLÁNYI Dezső, *Arany János*. In *Uő., Lenni, vagy nem lenni*. [é. n.] 195–196.

¹³³ Arany–Szilágyi Istvánnak 1853. február 5. In *AJÖM*, XVI. köt. 166.

¹³⁴ Arany Gyulai Pálnak 1855. június 7-én. In *Arany János hátrahagyott iratai és levelezése*. I. köt. Bp., 1888. XLIX–L.

való belefeledkezés. Arany írja Szilágyi Sándornak 1850. április 14-én. „Úgy hiszem még az elégiáig sem higgadtam meg s az illy állapot lehet fájdalmas, kínos, dühös, desperált stb. de e fájdalomban, kínban, dühösség- s kétségbeesésben nincs meg a művészi nyugalom; s addig ne vegyen az ember tollat a kezébe, vagy legalább *olly tárgyat válasszon, mellynél szabadon átadhatja magát képzeleteinek s nem viczorog rá örökké a való sceletonja.*”¹³⁵ (Kiemelés – M. R.) (Arany a *Katalin* című művét küldi Szilágyinak a levéllel.) A nyomorúságtól való menekülés éppen nem a valóság (ti. a kor stb.) leképezését, hanem a távoli, mesés, egzotikus témákba való belefeledkezést jelenti. Arany László írja apjáról,¹³⁶ hogy az hajlamos volt „az élet apró nyomorúságai elől a saját humorához” menekülni, és „lelkének convulsiói, kedélyének meghasonlása, hazája sorsa miatti aggodalmi s a végzet által reá mért megpróbáltatások, küzdelmek, bánat és gyász ellen a költészetben keresett enyhületet.” A költészet mint enyhét adó mentsvár aposztrofálódik, és nem pedig az önsorsrontás helye, amint ezt a kritika sugallni szeretné. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy Szilágyi (Mephisto) Sándor Budapesti Visszhangban megjelent kritikája Arany eposzáinak legfontosabb jellemzőjét éppen abban látta, hogy képes vigaszt nyújtani a nehéz időkben is. (Lásd fentebb!)

A forradalom után kötelező volt legalábbis félhalottnak lenni a magára valamit is adó magyar embernek, különösen ha az történetesen a nemzet napszámosa. A kritikai hagyomány nem tud mihez kezdeni a túlélőkkel, hiszen az individuális tét nem értelmezhető a nemzeti sorskérdéseken túl: a nemzet meg ugyebár halott. Az egyéni élet esetlegessé és redundánssá vált, mindenestre *magyarázatra szorult*. (Erre igen szép példa és metafora a Petőfit túlélő Szendrey Júlia „bűnös élete”, aminek aztán meg is lett a „méltó jutalma”.) A kritika az evidenciaként kezelt meghasonlásra, kétségbeesésen túl talán éppen ezért nem volt képes szembesülni azokkal az elemekkel, amelyek az egyén túlélése, önvédelme felé mutattak. Tompa írja Aranynak 1852. március 8-án: „Igen bölcsen teszed: hogy elveted a szemüveget, mellyen át feketének vagy legalább is sárgának látod a világot. Szép a világ barátom, kedves az élet! csak az ember legyen ember!”¹³⁷ Arany levele, amelyre válasz a fenti levél, elveszett, de nyilvánvalóan nem a kétségbeesésről, hanem éppen a túlélés lehetőségeiről (a *kiengesztelődésről*) értekezik, és benne *A nagyidai cigányokról* eshet szó, mert Tompa így folytatja: „A nagyidai vajdával tehát még csak annyira vagy? ejh, ne cigánykodjál! hiszen már én a metszeteket is láttam belőle.”¹³⁸ A pesszimizmus elvetése és Nagyida egy lapon említettik tehát, bár a szöveg hiányában nem tudhatjuk, hogy milyen korrelációban. Arany a március 22-ei válaszlevelében (ez is elveszett!) mutatványt küld Tompának a műből, amelyre Tompa a következőképpen reagál: „A mutatványt, amit küldtél én szeretem bár azok a sok ...k rontják az egész hatását; node ebből is megösmerem én körmérről az egeret.”¹³⁹ Az Arany–Tompa levelezés *A nagyidai cigányokra* vonatkozó passzusainak a legkevésbé sem a forradalomra való utalások állnak a középpontjában (lásd fentebb!), sőt (hacsak a fenti levélrészletet nem távoli célzásoként kezeljük) mégcsak a sorok között sem igen lehet fölfedezni valamiféle cinkos

¹³⁵ Arany János levele Szilágyi Sándornak 1850. április 14. In *AJÖM*, XV. köt. 273.

¹³⁶ ARANY László, *Beevezetés Arany János hátrahagyott iratai és levelezése kötetéhez*. Bp., 1888. I. köt. 4.

¹³⁷ Tompa levele Aranyhoz 1852. március 8. In *AJÖM*, XVI. köt. 33.

¹³⁸ Id. levél, uo. 34.

¹³⁹ Tompa Aranyhoz 1852. április 13. In *AJÖM*, XVI. köt. 43. Valószínűsíthető, hogy Voinovich erre a Tompa-leveleire gondol, amikor azt mondja, hogy Tompa is azok közé az olvasók közé tartozik, akik rögtön elértették Arany művének célzatosságát.

összekacsintást. Tompa a később a kritika által elítélt kényesebb témákkal és hangvétellel foglalkozik, távolról sem elítélő módon „Nagy-idaí vajdát elég balfaszág volt így átalakítani a mint én mondtam. Ez csak az én privát véleményem volt, mire bolond vagy, ha hallgatsz. Hát más írásokban mi mindenféle nincs. Most olvasom Heine Romanzeróját, a többek közt azt mondja egy dámáról, t.i. egy kísértet dámáról: in Ermanglung eines Kopfs / Lachelt sie mit dem Steisze.”¹⁴⁰ Tompa, aki némileg követhette a mű születésének folyamatát,¹⁴¹ már közben sem a szöveg transzparenciájára vonatkozó tanácsokkal látja el Aranyt, hanem a kényesebb ízlés számára befogadhatatlan nyelvre figyel.

*

A *nagyidaí cigányok* körül kialakított diskurzus *elfedések és helyettesítések* rendszereként írható le. Célja elfedni a magas kultúra nyelvén kívüli hagyományhoz vezető interpretációk lehetőségét,¹⁴² és ezeket egy beszélhető, jól bejárat, biztonságos értelmezéshálóval helyettesíteni. Talán jól szemlélteti a diskurzus működési mechanizmusát *A nagyidaí cigányoknak az a szakasza*¹⁴³ – amely egyébként a második kiadásból már ki is maradt – ami arról szól, hogy Ősz Labodát bizony szűkségének végzése közben nyomta el az álom lány majoránna illata közepette, amelynek funkciója éppen az lenne, hogy a nehéz, *másirányú* szagokat elnyomja, megédesítse. Hogy egy Arany János nevét mégse kelljen (és lehessen) csupa kisbetűvel írni.

Róbert Milbacher

TENTATIVE DE REINTERPRÉTATION DES « GITANS DE NAGYIDA »

La présente étude traite de l'accueil du roman de János Arany intitulé « *Les Gitans de Nagyida* ». Suivant la conception traditionnelle de l'histoire de la littérature, les critiques contemporaines à voix réprobatrice accusent Arany d'annationalisme, et de violer le souvenir de la lutte échouée pour l'indépendance hongroise de 1848/49. Cependant, par la relecture de ces critiques, il ressort que celles-ci au ton indubitablement négatif ne soulignent pas « l'outrage à la nation » mais la langage incongru et non-littéraire de l'œuvre. L'étude essaie de démontrer le pourquoi des différences entre les interprétations contemporaines et ultérieures : comment Arany a réagi aux critiques ; quelle était l'évolution de son rapport au texte (rétractation, remaniement etc.) ; ou plutôt, elle tente de rechercher la trace de l'accusation de « culterreux » et sur cette même route d'attirer l'attention sur la possibilité d'une interprétation déchargée de sens politique.

¹⁴⁰ Tompa id. levél. Az idézet Kálnoky László fordításában: „Feje nincs, mosolyogni csupán / Hátsójával igyekezhet.”

¹⁴¹ Tompa 1852 februárjában járt Aranyéknál, ahol bizonyára – fent idézett levele erre enged következtetni – olvasta a készülő művet.

¹⁴² Dolgozatom készülöben lévő második részében megpróbálkozom egy olyan interpretációval, amely éppen ennek a kirekesztett, irodalmiatlannak tartott hagyománynak a jegyében értelmezné *A nagyidaí cigányok* szövegét, felfedve egyben e hagyomány lehetséges forrásait és tanúságait Arany életművében.

¹⁴³ „Ősz Labodát, amint ülne egy zugolyban, / (Melly zugot nem illik, hogy tovább rajzoljam), / Levevé inárol s elaltatta ülve. / Hol lány majorána illatoz körül.” In *AJÖM*, III. 341.